

બુદ્ધિપ્રકાશ

મંપાદક
નગીનદાસ પારેખ

પુસ્તક ૧૦૨ જી]

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૫૫

[અંક ૨ જો]

કાયદેસરની લૂંટ

આજે શબ્દરચના હરીફાઈઓ નીકળી છે. આ હરીફાઈઓમાં જીતનારાને ઇનામો આપવાના મેળાવડા થાય છે. વરઘોડાની માફક મોટા જલસાઓ થાય છે. તેમાં સારા સારા માણસો ભાગ લે છે. પણ એ હરીફાઈવાળો કોઈ દયાધર્મી નથી, તે દાન કરે ! તે તો લોકો પાસેથી પાંચ રૂપિયા લૂંટીને એકતું દાન કરે છે. અનેકનાં બધાં જાય છે ને એકને મળે છે. જેના જાય છે તેને કોઈ પૂછતું નથી. આ તો ઉઘાડી લૂંટ છે. એમાં લાખો રૂપિયા હોમાય છે. ગામડાંઓ ખરબાદ થતાં જાય છે આ ખરબાદીમાંથી બચવા માટે તમે બધાં લોગાં થઈને તમારા ગામને બચાવજો. હીવો બળતો હોય ત્યારે જેમ પતંગિયાં આંધળાં થઈને એમાં ફૂદીફૂદીને બળી મરે છે. તેમ આ શબ્દરચના હરીફાઈની લૂંટી ભૂનાવળ ગામેગામ સળગી ઊઠી છે. તેમાં લોભી લોકો પોતાની અને ગામની લક્ષ્મીને હોમવા બેઠા છે. ડાહ્યા હો તો એમાંથી તમારા ગામને તારજો.

*

હમણાં વળી શબ્દરચના હરીફાઈઓ નીકળી છે. મને તો એમાં સમજ પડતી નથી. પણ એનાથી છાપાનાં પાનાંનાં પાનાં ભરાય છે. નાનાંનાનાં ગામડાંમાં ય હરીફાઈ ભરે છે. લોકને સગવડ થાય તે માટે ગામના સજ્જનોએ ભરવાની દુકાનો માંડી છે ! કોઈ કોઈને ઇનામ મળ્યું તો એનું ખુશમાન થાય છે. મેળાવડા થાય છે. એમાં મારા જેવાને લઈ જાય છે લાપણ કરવા ! તે આ ઇનામો આપે છે તે કાંઈ આકાશમાંથી થોડાં જ વરસે છે ? કેટલાંય જણના પૈસા એકઠા કરીને તેમાંથી થોડા પોતે દાબીને બાકીના ઇનામમાં વહેંચે છે. ખરેખર મેળાવડો કરવો હોય તો જેણેજેણે ખોયા હોય એ બધાનો કરવો જોઈએ. તો જેને મળ્યા તેનેય ખર તો પડે કે કોનાકોના મને મળ્યા ! વચમાં આંકફરકતું વધી ગયું હતું. હવે આનું જોર જામ્યું છે. આ લોકોને કેમ સમજ નહિ પડતી હોય ?

આજ કાલ તો એવું જોઈ છું કે જેમ ગરીબ તેમ વ્યક્તિ બહુ નબળી ગાયને બગાઈઓ ઘણી એવું છે. ખરું જોતાં તો વગર પરસેવે પૈસા પેદા કરવા એ જ પાપ છે. લૂંટારા રાતે ઘાડ પાડતા એ ગેરકાયદે ગણાય, પકડાય તો ફાંસીએ ચઢે. આ કાયદેસરના લૂંટારુ આવ્યા છે. આવી રીતની લૂંટમાં ભાગ લેનારા એવી હરીફાઈઓને ભરનારા અને એ શોધનારા એ બધાએ શરમાવું જોઈએ.

—રવિશંકર મહારાજ

બુદ્ધિ પ્રકાશ

વર્ષ ૧૦૨ જી : અંક ૨ નો }

વાર્ષિક ૪-૦-૦
છૂટક ૦-૮-૦

{ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૫

અનુક્રમણિકા

૧. પ્રાસંગિક નોંધ		
કેળવણીની પુનર્ઘટનાના બાણકારા	યશવંત શુક્લ	૩૩
વધતો જતો વિરોધ	નં	૩૪
કડવી ખાંડ	નં	૩૫
અધ્યાપક અસાના	નં	૩૫
૨. મરહૂમ અધ્યાપક જહાંગીર અસાના	નં	૩૬
૩. મારી સૌથી પ્રિય સાહિત્યકૃતિ	ઉમાશંકર જોશી	૩૭
૪. ગુજરાતી ભાષામાં સન્ધિ અને		
સમાસનું સ્થાન	વ્રજરાય મુકુન્દરાય દેસાઈ	૪૧
૫. આપણો કેળવણીનો કાયડો	જમિયતરામ જી. પંડ્યા	૪૫
૬. આ બક્ષા તો જવી જ જોઈએ		૫૦
૭. રાજકીય નોંધ	દેવવ્રત નાનુભાઈ પાઠક	૫૬
૮. સમાલોચના	રમણલાલ જોષી; નં	૫૯
૯. સારસંચય : એક અદ્ભુત ગ્રંથ	ડૉ. સુવદેવ શર્મા	૬૩
કાયદેસરની લૂંટ	રવિશંકર મહારાજ	પૂઠા ઉપર
હાલ્યને હરિકાઈ ભરીએ !	'ભાણો ભગત'	પૂઠા પાછળ

વાર્ષિક સમીક્ષા

‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ તરફથી દર વર્ષે કરાવવામાં આવતું સમીક્ષાનું કામ ચાલુ વર્ષ (સને ૧૯૫૫) માટે બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખી નીચેના સમીક્ષક નીમવામાં આવ્યા છે :

વિભાગ પહેલો

કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા, નિબંધ, વિવેચન, જીવનચરિત્ર, ધર્મતત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, પુરાતન, ભાષાશાસ્ત્ર, કેળવણી, બાળ-સાહિત્ય, પ્રવાસ વગેરે.

વિભાગ બીજો

વિજ્ઞાન-ભૌતિકવિજ્ઞાન, જંતુવિજ્ઞાન, પ્રાણીવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, શાસ્ત્રીય-સાહિત્ય વગેરે.

તો પ્રકાશકોને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરવાની કે એમના તરફથી પ્રગટ થતાં પ્રકાશનો પ્રકટ થાય કે પુરત ઉપર જણાવેલા સરનામા પ્રમાણે ઉપરના સમીક્ષકને મોકલી આભારી કરશો; જેથી સમીક્ષકને સમીક્ષાના કાર્યમાં સરળતા થાય.

સમીક્ષક:-

પ્રો. વિજયરાય ક. યેઠ
૧૫૮૨, કૃષ્ણનગર,
ભાવનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

લિં

ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાન

માનદમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય સભા

પ્રકાશક : જેઠાલાલ જી. ગાંધી, આસિ. સેક્રેટરી, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિભાઈ પુ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

બુદ્ધિ પ્રકાશ

પુસ્તક ૧૦૨ નું]

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૫૫

। અંક ૨ ને

પ્રાસંગિક નોંધ

કેળવણીની પુનર્ઘટનાના ભણકારા

દેશની બદલાયેલી પરિસ્થિતિ અને આવશ્યકતા અનુસાર માધ્યમિકશિક્ષણ અને ઉચ્ચશિક્ષણની નવેસર ગોઠવણ કરવા માટે અત્યારે ઉચ્ચ સંપાદીએ જે પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે તે પ્રત્યે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગનું તેમ જ પ્રજાનો અભિપ્રાય ધકનારાં વર્તમાનપત્રોનું યોગ્ય ધ્યાન ખેંચાયું હોય એમ લાગતું નથી. દા. ત. માધ્યમિક શિક્ષણ અંગેના કમિશને થોડા વખત ઉપર જે રિપોર્ટ ઘડીને સરકારને સુપરત કર્યો તેમાંની બલામણો વિશે દેશની યુનિવર્સિટીઓના કુલનાયકોએ તથા રાજ્યસરકારોનાં કેળવણીખાતાઓના વડાઓએ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરીને એક પ્રકારની સામાન્ય સંમતિ આપી દીધી છે. પરિણામે એ બલામણોનો અમલ કરવા માટે જરૂરી સૂચનાઓ ભારત સરકારનું કેળવણીખાતું બહાર પાડે એ સમય પાકી ગયો છે. હવે માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણને અસર કરે તેવી એક બલામણુ એ રિપોર્ટમાં એવી છે કે અત્યારે માધ્યમિક શાળાઓ જે અભ્યાસક્રમ ચલાવે છે તેમાં એક વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ઉમેરી માધ્યમિક શિક્ષણને યુનિવર્સિટીના ઇન્ટરમીડિયેટ પરીક્ષા માટેના અભ્યાસની કક્ષાએ મૂકવું. બધી માધ્યમિક શાળાઓ આ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાને યોગ્ય છે અથવા તો બધી માધ્યમિક શાળાઓ એમ કરવા આર્થિક અને ઇતર શક્તિ ધરાવે છે, એવો આ બલામણુનો અર્થ નથી; પરંતુ કેટલીક શાળાઓ એ કામ હાથ ધરવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય અને એ માટે જરૂરી આર્થિક સંપત્તિ ધરાવતી હોય એ હકીકત પ્રત્યે પણ દુર્લક્ષ કરવાની જરૂર નથી.

આનું સીધું પરિણામ એ આવે કે ઇન્ટરમીડિયેટથી આગળની કક્ષાના શિક્ષણની જવાબદારી જ

યુનિવર્સિટીઓએ લેવાની રહે. વળી એસ. એસ. સી. પછીના અને ઇન્ટરમીડિયેટ સુધીના શિક્ષણની જવાબદારી યુનિવર્સિટીઓએ લેવી કે એમ. એસ. સી. ની પરીક્ષા લેનારા બોર્ડનું કાર્યક્ષેત્ર તત્પૂરતું વધારવું એ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો આવે.

પણ મુખ્ય પ્રશ્ન જુદો છે : યુનિવર્સિટી શિક્ષણના દોષો ગમે તેટલા હોય તથાપિ એ શિક્ષણની કક્ષા તથા શિક્ષણ આપનારા અધ્યાપકોની યોગ્યતા એ બે બાબતમાં યુનિવર્સિટીઓએ ઠીકઠીક સંતોષકારક કહી શકાય એવાં ધોરણો ધડયાં છે અને સામાન્ય રીતે એ પળાતાં પણ હોય છે. વળી યુનિવર્સિટીઓની હકૂમત હેઠળની કોલેજો પાસે પુસ્તકાલય અને પ્રયોગશાળા જેવી મહત્વની સગવડો છે કે નહીં તેની પણ યુનિવર્સિટી તરફથી તપાસ કરવામાં આવે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ ખર્ચાળ તો છે જ અને તેથી જ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી ખાનગી માલકીવાળી સંસ્થાઓએ દેખા દીધી નથી. હવે ખાનગી માલકીવાળી અથવા તો જાહેર ટ્રસ્ટોની માલકીવાળી માધ્યમિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ ઇન્ટરમીડિયેટ સુધીનું શિક્ષણ આપવા માટેનું ખર્ચ કરવા તત્પર થશે કે કેમ તે વિચારવાનું રહે છે. સરકાર તરફથી જે આ સંસ્થાઓને મળવળ ગ્રાન્ટ મળવાની હોય તો વાત જુદી છે, પણ તેવું સ્પષ્ટ વચન હજી સુધી અપાયું નથી.

ઉપરાંત, ઇન્ટરમીડિયેટ સુધીનું શિક્ષણ માધ્યમિક શાળાઓ પોતાના ચાલુ શિક્ષકો મારફત આપશે કે એને માટે જાતી કક્ષાના શિક્ષકો અલગ વસાવશે ? એ શિક્ષકો નીચેનાં ધોરણોમાં ભણાવશે કે કેમ ? આ પ્રશ્નો પણ વિચારવા ઘટે છે. કેવળ શક્યાશક્યતાના દૃષ્ટિકોણથી જ નહીં પણ યોગ્યયોગ્યતાના દૃષ્ટિકોણથી પણ આ પ્રશ્ન વિચારવો જોઈએ.

આપણા દેશમાં અંગ્રેજોના રાજઅમલ દરમ્યાન કેળવણીની જે જીવનવિમુખ પરંપરાઓ રચાઈ તે ખોટી પરંપરાઓને સ્થાને નવી વાસ્તવિક પરંપરાઓ—એવી પરંપરાઓ જે પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ સાધે અને નેત્રી વાસ્તવિક જરૂરિયાતો પણ પૂરી પાડે, રચાવી નેઈએ એમાં કોઈજ શક નથી. પણ થોડાં વર્ષો આમ વધારવા કે તેમ ઘટાડવાથી અથવા તો હકૂમત બદલવા માત્રથી પરંપરાઓમાં ઈષ્ટ ફેરફારો થશે એમ કેમ માની શકાય? પથારીમાં પડ્યા પડ્યા પાસાં બદલવા જેવું એ તો થયું. વિદ્વાન અને તાલીમ પામેલા શિક્ષકોની ખોટી સંખ્યાને પૂરતું વેતન અને યોગ્ય સામાજિક દરજ્જો આપીને વિદ્યાવિતરણ અને રાષ્ટ્રઘડતરનું મહત્ત્વનું કામ તેમને સોંપવું અને કેળવણીની પદ્ધતિઓ સુધારવી એ આજની મુખ્ય જરૂરિયાત છે. એ દિશામાં કશું કર્યા વિના યુનિવર્સિટીઓને હસ્તક જે હતું તે માધ્યમિક શાળાઓને સોંપવા માત્રથી શું વળવાનું? કહેવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે ફેરફારો કરવાની જવાબદારી જેમણે ધારણ કરી છે તેમને આ મુખ્ય જરૂરિયાતનો ખ્યાલ નથી. પણ એ મુખ્ય જરૂરિયાત પૂરી પાડ્યા વિના જે ફેરફારો થશે તો શિક્ષણનાં ધોરણો હજી નીચાં ઊતરશે એ ભયસ્થાન આપણા બ્યાન બહાર ન હોવું જોઈએ.

આ તો દેશવ્યાપી પરિસ્થિતિની વાત થઈ. ઘરઆંગણે એક બીજો મહત્ત્વનો ફેરફાર થવાની ધડીઓ ગણાય છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની અમદાવાદ વિસ્તારમાં આવેલી કોલેજોએ ૧૯૫૭ થી ઇન્ટર-મીડિયેટથી આગળનું તમામ શિક્ષણ યુનિવર્સિટીના સીધા અંકુશ હેઠળ, યુનિવર્સિટી વતી, યુનિવર્સિટીની અંગત કોલેજો તરીકે આપવાનું આવશે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી એક્ટની કલમ ૪૦માં એમ ઠરાવાયું કે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાથી માંડી સાત વર્ષની અવધમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ વિસ્તાર પૂરતી કેવળ જોડાણ આપનારી નહીં પણ શિક્ષણ આપનારી યુનિવર્સિટી બને. તે માટે કેવી વ્યવસ્થા કરવી તે કલમ ૪૦ અને ૪૧ માં સૂચવવામાં આવેલ છે. આની અસર જે કોલેજો અમદાવાદ વિસ્તારમાં

આવેલી છે તેમ જ હવે પછી આવનારી છે તેના પર થયા વિના રહેશે જ નહીં. કોલેજોનું આ સંબંધી બ્યાન પણ ખેંચવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ૧૯૫૭થી પોતે કેવી રીતે કલમ ૪૦ અને ૪૧ દ્વારા મુકરર થયેલી જવાબદારી ધારણ કરવા માગે છે તેની કશી સ્પષ્ટતા હજી સુધી યુનિવર્સિટીએ કરી નથી. હજી એ વર્ષની વાર છે એ સાચું, પણ એ વર્ષ એ નવી વ્યવસ્થા ઉપભવવા, અને નવી વ્યવસ્થાને અનુકૂળ થવા માટે પૂરતાં છે એમ નહીં કહી શકાય. નવી વ્યવસ્થાનું સર્વાંગી સ્પષ્ટ ચિત્ર જો યુનિવર્સિટીએ તૈયાર કર્યું હોય તો અમદાવાદ વિસ્તારની કોલેજોને તે અંગે જરૂરી તૈયારી કરવાની પણ સમજ પડે. પણ હજી એ ચિત્ર કોઈના મનમાં સ્પષ્ટ નથી, અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ માટે કશી વ્યવસ્થિત વિચારણા પણ થતી નથી. આ સંબંધમાં જેટલો વિલંબ થશે તેટલો નિર્ણય ઉતાવળે કરવા વારો આવશે. અને અધૂરા વિચારે કે ઉતાવળે કરવા પડેલા નિર્ણયોનાં પરિણામો પણ સંતોષકારક નહીં આવે.

આશા છે કે કોલેજોના સંચાલકો, કેળવણીકારો, યુનિવર્સિટીનાં અધિકારમંડળો તેમજ પ્રજામત ઘડનારાં વર્તમાનપત્રો આ પ્રશ્નની સત્વર જણાવટ કરવા માંડશે અને નવી વ્યવસ્થા જૂની કરતાં વધુ અનર્થકારક તો ન જ બને પણ પૂરેપૂરી કાર્યક્ષમ અને સંતોષકારક બને એવો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવાની ભૂમિકા રચવા માટે યોગ્ય પ્રયાસ કરશે.

યશવન્ત શુક્લ

વધતો જતો વિરોધ

દિવસે દિવસે શબ્દરચના હરીફાઈના અનિષ્ટ વિશે લોકો જાગૃત થતા જાય છે, અને એ બદીનો સદંતર નાશ થવો જોઈએ એવો લોકમત પ્રગટ થતો જાય છે. સુરત શહેર સમિતિએ અને ભરૂચ જિલ્લા સમિતિએ એનો વિરોધ કરતા અને એના ઉપર મંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકવાની માગણી કરતા ઠરાવો કર્યા છે. હમણાં નવસારી મુકામે મળેલ માધ્યમિક શિક્ષણ પરિષદે પણ આ જુગારને સહકાર આપતા વિદ્વાનો અને અધ્યાપકોને એ કામ છેડી દેવાનો

વિનંતી કરી છે, અને સૌ શિક્ષકોને એમાં ન પડવા જણાવ્યું છે. શ્રી રવિશંકર મહારાજ, સંતબાલજી, બબલભાઈ મહેતા વગેરે લોકસેવકો પોતાના બ્યા-ખ્યાનોમાં આ અનિષ્ટને વખોડી કાઢી લોકોને એથી દૂર રહેવાનું કહેવા લાગ્યા છે. મુંબઈની વિધાનસભાની આ બેઠકમાં એને વિશે શ્રી ઠાકોરભાઈ શ્રીપતરાય ઠાકોર, શ્રી પ્રભુદાસ પટવારી વગેરે ત્રણેક સભ્યો વિચારણા માટે ઠરાવો લાવનાર છે. બધાં ગામોમાં એના વિરોધમાં સભાઓ અને સરખસો યોજાય છે, અને બીજી રીતે પણ એનો વિરોધ કરવામાં આવે છે. આ બધું બતાવે છે કે સમજી લોકોમાં આ બધી કેટલી અળખામણી અને અકળાવનારી થઈ પડી છે. લોકો પોતે જેમ જેમ આ બાબતમાં વધારે સક્રિય થતા જશે તેમ તેમ એના ટેકેદારોના પગ ઢીલા થતા જશે એમાં શંકા નથી. જે કોંગ્રેસી આગેવાનો એ બધીને પોષતા કે ચલાવતાં છાપાઓના વહીવટી મંડળમાં છે, તેમણે તેમને આ માર્ગેથી પાછાં વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને જે પોતે પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે એમ ન હોય તો એ છાપાઓ સાથેના સંબંધ તોડી નાખવો જોઈએ, તો જ એ પ્રવૃત્તિની અપ્રતિષ્ઠા થશે. આજે તો એ આગેવાનોની પ્રતિષ્ઠા પણ આ જુગારને પોષવામાં વપરાય છે, અને તેઓ પણ આ પ્રગ્નદ્રોહના પાપના ભાગીદાર બને છે.

‘મિલાપ’ માસિકે આ બધી વિશે ગુજરાતના લગભગ ૪૦૦ જેટલા લોકસેવકો, અધ્યાપકો, તંત્રીઓ, ધારાસભ્યો વગેરેના અભિપ્રાય મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો અને એ રીતે મળેલા અભિપ્રાયો એ અંકમાં પ્રગટ કર્યા છે. એમાંથી તથા બીજાં છાપાઓમાંથી કેટલાક અભિપ્રાયો ભેગા કરી આ અંકમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે, તે સૌ ધ્યાનથી વાંચશે, અને તેનો ફેલાવો કરશે, એવી આશા છે.

૧૫-૧-૫૫

હાલ પાંડ

આપણા દેશના ખાંડનાં કારખાનાં કેટલો નફો કરે છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ નીચેની હકીકતો ઉપરથી

આવશે. મૈસૂર શુગર કંપની લિ. એ જૂન ૧૯૫૪ માં પૂરા થતા હિસાબી વર્ષ દરમ્યાન રૂ. ૧૫,૦૦,૭૫૬ ની ચોખ્ખી ખોટ કરી હતી. તેમ છતાં તેણે શેર દીઠ ૨૦ ટકાનું ડિવિડંડ જાહેર કર્યું છે. આ પહેલાંના વર્ષમાં એ કંપનીએ રૂ. ૧૭,૭૩,૪૬૬ નો નફો કર્યો હતો. આ વર્ષે કારખાનું લગભગ આખું વર્ષ બંધ રહેલું હોઈ આ ખોટ આવી હતી. પણ સંચાલકોએ આ ખોટની પહેલેથી ગણતરી રાખીને ગયા વર્ષના હિસાબમાંથી રૂ. ૨૧,૬૪,૮૩૬ની રકમ આગળ ખેંચી હતી. એટલે આ ખોટ છતાં એ રૂ. ૬,૬૪,૦૭૭ નો વધારો બતાવી શકી છે અને એમાંથી રૂ. ૪,૩૫,૮૫૬ ડિવિડંડ આપવામાં વપરાશે અને રૂ. ૨,૨૮,૨૨૧ આવતા વર્ષ માટે રાખવામાં આવશે. આ એક ખર્ચ. મિહારનાં ખાંડનાં કાર-ખાનાંઓને પોતાના મજૂરો સાથે ૧૯૪૬-૫૦ અને ૧૯૫૦-૫૧ ના વર્ષના બોનસ બાબત છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી ઝઘડો ચાલ્યા કરતો હતો એનો નિકાલ ગયા માસની ૧૭ મીએ આવ્યો છે, અને તેમાં એ બે વર્ષનાં બોનસ તરીકે રૂપિયા સો લાખ એટલે કે એક કરોડ મજૂરોને આપવામાં આવશે.

જે ઉદ્યોગને સરકાર મદદ કરે છે, તે પરદેશી ખાંડ કરતાં હમેશા પોતાનો માલ મોંઘો વેચાને આટલો બધો નફો કરે, એ કેટલે અંશે ઉચિત છે, એ જોવાનું જોઈએ.

૧૬-૨-૫૫

અધ્યાપક અસાના

ગુજરાત કોલેજના ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક શ્રી અસાના પોતાના વિદ્યાર્થીસંગ અને વિદ્યાર્થીવત્સલતા માટે જાણીતા હતા. એમનું ગયા ડિસેમ્બરની ૧૬મી તારીખે પૂના ખાતે અવસાન થયું, એ જાણી એમના પ્રસંગમાં આવેલા સૌને ખેદ થશે. આ અંકમાં અન્યત્ર એમના જીવનની આછી રેખા અને એમના અતિમ દિવસોનો વૃત્તાંત આપેલો છે. અમે એક વાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિનયમંદિરના વિદ્યાર્થી-ઓને ગુજરાત કોલેજનું સંગ્રહસ્થાન બતાવવા લઈ

(અનુસંધાન પૂઠાના પા. ૩૫૨)

મરહૂમ અધ્યાપક જહાંગીર અસાના

૧૦

મ. અધ્યાપક જહાંગીર જમાસજી અસાનાનો જન્મ ૩૦મી જુલાઈ ૧૮૯૦ને રોજ ભરૂચ મુકામે થયો હતો. શરૂઆતનું શિક્ષણ એમણે ભરૂચમાં લીધું હતું અને એમણે બી. એ. અને એમ. એ. ની પદવી વડોદરાથી મેળવી હતી.

૧૯૧૬માં એઓ અમદાવાદની યુજરાત કોલેજના જીવવિદ્યા (બાયોલોજી) વિભાગમાં જોડાયા, અને ૧૯૨૨માં મુંબઈ સરકારે એમને વધુ અભ્યાસ માટે કેમ્બ્રીજ મોકલ્યા. એ વરસ પછી કેમ્બ્રીજ વિશ્વ-વિદ્યાલયની એમ. એ.ની પદવી પ્રાણીશાસ્ત્રના વિશેષ અભ્યાસ સાથે મેળવીને એઓ પાછા આવ્યા, અને યુજરાત કોલેજનો જીવવિદ્યા વિભાગ બરાબર સાધન-સામગ્રીથી સજ્જત એક સારું એવું સંગ્રહસ્થાન પણ એમણે ઊભું કર્યું. અધ્યાપન ઉપરાંત એઓ પોતાનો બધો સમય સંશોધનકાર્યમાં ગાળતા હતા. એમના ૩૫ ઉપરાંત નિબંધો ઈંગ્લંડ, અમેરિકા, જાપાન અને હિંદનાં જાણીતાં વિજ્ઞાન વિષયક સામયિકામાં પ્રગટ થયેલા છે, અને એમનાં કાર્યની નોંધ જીવવિદ્યાના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં પણ લેવાયેલી છે. રજાઓ દરમ્યાન એઓ પોતાના તેમજ બીજી કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં મદદ કરતા, અને પોતાનું સંશોધનકાર્ય કરતા. ૧૯૨૨માં સરકારે એમને અધેરીની યુસુફ ઇસ્માઈલ કોલેજના જીવવિદ્યા વિભાગની વ્યવસ્થા કરવા મોકલ્યા અને ત્યાંથી એઓ ૧૯૩૪ માં પાછા અમદાવાદ આવ્યા. એમને ટેનિસનો ખૂબ શોખ હતો અને એઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ટેનિસ પણ ખૂબ ખાતરીથી શીખવતા.

૩૦ મી જુલાઈ ૧૯૪૫ને રોજ ૫૫ વર્ષની વય મર્યાદા પૂરી થતાં એમને નિવૃત્તિ લેવી પડી. એમનો વિચાર તો એ પછી પણ પોતાનું સંશોધનકાર્ય ચાલુ રાખવાનો હતો, પણ વિધિએ કંઈ જુદું જ ધાર્યું હતું નિવૃત્તિ લીધા પછી થોડા જ સમયમાં એમની એક આંખ ગઈ અને બીજીની દૃષ્ટિ પણ ખૂબ મર્યાદિત થઈ ગઈ. એટલી એક આંખની એટલી દૃષ્ટિ પણ સાચવવા માટે દાકતરોએ એમને અમદા-

વાદની ગરમીમાંથી દૂર જવાની સલાહ આપી અને એમને ભારે હૃદયે પોતાના પ્યારા પ્રદેશ અને સ્નેહી-જનોને છોડીને પૂના જઈને રહેવું પડ્યું. શારીરિક અપંગતા છતાં જરા પણ હિંમત હાર્યા વગર એમણે આ ફરજિયાત આરામનો ઉપયોગ માનસશાસ્ત્ર અને ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાન જેવા વિષયોના અભ્યાસમાં મન પરોવ્યું. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને વેદાંતનો એમનો સારો અભ્યાસ હતો. પર-દેશના ઘણા નામકિત વિદ્વાનો સાથે એમનો આખર સુધી પત્રવહેવાર ચાલતો હતો. આજથી વરસો પહેલાં એઓ કુટુંબનિયોજનના ભારે હિમાયતી હતા. એમની નમ્રતા અને સ્નેહાળ સ્વભાવને કારણે એઓ સૌના માનીતા થઈ પડ્યા હતા. એમની વિદ્યાપ્રીતિ, વિદ્યાર્થીવત્સલતા, છેવટની માંદગી દરમ્યાન એમણે દાખવેલી ધીરજ અને શાંતિ, તથા શરણાગતિનો ખ્યાલ, એમના અવસાન પછી એમનાં પત્નીને લખાયેલા એક દિવાસાના પત્રના ઉત્તરરૂપે એમનાં પત્નીએ લખેલા પત્ર ઉપરથી આવે છે :

જત તમારું મોઝાણું મેં દિલસોજીબરેલું કાગળ મને થોડા દિવસ ઉપર મળ્યું હતું, ને સરનામાને વિશે તમોને તકલીફ પડી, તે દિલગીર થઈ. ઘણો ઉપકાર માનું છું.

બીથારા મારા જહાંગીરને તો નખે ફૂંખ હતું નહિ. સર્વથી સરસ એમની તબિયત હતી. એમને દરેક રીતે મદદ કરી શકું, ને આંખ ગઈ એટલે એમની ખરી જ સાથી રહી શકું, કરોને હમે પૂનામાં કલબ પણ 'જોઈન' કાઢી હતી નહિ. રિટાયર્ડ થવાની અગાઉથી, જહાંગીર ડો. જ. બી. હ્રાઈન ઓવ ડ્યુક યુનિવર્સિટી સાથે, 'સાઈ-ક્રિકલ રીચર્સ'ના 'એક્સ્પેરિમેન્ટ્સ' (પ્રયોગો) કરતા હતા, તે ચાલુ જ હતા. એમને 'બાયોલોજી' (જીવવિદ્યા) ઉપરાંત 'ફિલોસોફી ઓવ રિલીજિયન' (ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન) 'મિસ્ટ્રી સીઝમ' (ગૂઢવાદ) નો ઘણો શોખ હતો, ને હમે યુ. કે. (ઈંગ્લંડ) અને યુ. એસ. એ. (અમેરિકા)ના 'હાઇએસ્ટ ઇન્ટેલેકચુઅલ્સ' (ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કોટિના બુદ્ધિશાળીઓ) સાથે કોર્સપોન્ડન્સ ચલાવતાં હતાં, ને જહાંગીરનાં કાગળો વાંચીને તે લોક એમ જ સમજતા હતા કે એવન તો ફિલોસોફર હશે. પછી હમે લખીને જણાવતા કે નહિ. બહેન ગુલબાનુ એમની આગળ ઘણું ઘણું વાંચતાં હતાં.

ફર્સ્ટ ક્લાસ આપણી લાઇબ્રેરી જમાવી હતી, ને હું બધું લેવું કામ હપરાંત જહાંગીરને ટાઈપ કરવામાં ને દરેક રીતના 'કોરસ્પોન્ડન્સ'માં મદદ કરતી હતી. હમો ત્રણે ઘણાં જ ઘણાં જ સુખી હતાં, ને સવારની સાંજ કયાં જાય તે માલુમ પડતી હતી નહિ. ઓગસ્ટ મહિનામાં જહાંગીરને ચરદી થઈને તાપ આવી. ૧૭ દિવસ રહી. શાની તાપ તે ખબર પડી નહિ. તેથી હમો બેંગલોર, ગુલબાનુની લાણેજ ખોરશેદને ત્યાં હવાફેરબદલ ગયાં. ૭ દિવસ ઘણા સારા ગયા, પછી પાછી ભૂખ નહિ, ને નબળાઈ ઘણી લાગી. વેલ્લોરની મિશન હોસ્પિટલ ત્યાંથી ૪-૫ કલાકનો રસ્તો, તે બધાંની લલામણુથી ત્યાં ગયાં; ત્યાં હમો સમજીને (સાંમજીને), ઘણાં જ 'શોક' થઈ ગયાં (આઘાત પામ્યાં), કે જહાંગીરના બેઠે 'લગ્ન'માં 'કેન્સર' જેવું લાગે છે. પાછાં બેંગલોર આવ્યાં. ત્યાં 'યુરીન' (પેશાબ) કરતાં એક 'પ્લેડ કલોટ' (લોહીનો ગડકો) પડ્યો. પૂના આવીને દાક્તર કોચાજના કહેવાથી 'પાઇલોગ્રાફી' કરાવી (મૂત્ર-પિંડનો એક્સરે ફોટો લેવાવો) તો કહ્યું કે જમણી 'કિડની' (મૂત્રપિંડ) 'એનલાઈવ' (મોટો થઈ ગયો) છે, 'કેન્સર' જેવું લાગે છે, ને 'કિડની'માંથી 'લગ્ન'માં ગયું છે. જહાંગીરને તો એમ જ કહ્યું કે 'કિડની એનલાઈવ' છે, ને 'એન્કાયસ્ટ ટ્યૂમર' (ફેફસાંની નળીઓ) બધી સૂજી ગઈ છે. છેલ્લા ૨૦-૨૫ દિવસ તદ્દન 'બેડ' (બિછાના) પર હતા, તે રાતે કાંસો થાય ત્યારે ઘણું 'સફર' કરતા (વેદના ભોગવતા) હતા. પણ તમો જાણીને ખુશી થશો કે આટલા વખતમાં એક પણ વખત 'કન્સ્ટીપેશન' (ફરિયાદ) કીધી નથી, ને ઘણી જ હિંમત, સખૂરી ને 'સ્વીટનેસ' (મિઠાસ), 'ક'પ્લીટ સરેન્ડર' (સંપૂર્ણ શરણાગતિની લાવના) થી ખમ્યું છે. મને ખરેખર લાગે છે કે કાંઈ ગેબી મદદ મળી હશે, કારણ એક સાધુની માફક ખમ્યું છે, ને ઘણો જ 'પીસફુલ' (શાંતિમય) અંત આવ્યો, ને તે 'એક્સપ્રેશન' (ચહેરાના લાવ) તો એટલા સરસ કે શું લખું! પણબહેન, જાણે ખરેખર તો મારો અંત આવ્યો. તમારું કાગળ વાંચીને ગુલબાનુ બોલ્યાં કે ખરેખર જહાંગીર તો મારો ગુરુ હતો જ, ને જાણે એક 'લાઇન' (લીટી) બી એમને યાદ કર્યા વગર હું વાંચી જ નથી શકતી. છેલ્લેલી એક ગરીબ 'સ્ટુડન્ટ'ને માટે કાગળો લખાવી, તેને 'ગ્રાન્ટ' આપાવી. હમારું 'કોટેજ'ની 'લાઇટ' જાણે યુઝાઈ ગઈ, એવું લાગે છે. એક જ દિવસ મને કહ્યું કે "તને લાગશે તો ઘણું, પણ તું રડતી ના." મારી હપર કાબૂ રાખી, ધીરજ ને હિંમત રાખવાની કોશિશ ઘણી જ કરું છું, પણ જહાંગીરની કોઈ દિવસ બી 'લગ' કે 'કિડની' ખરાબ નહિ. તાપ આવી ત્યાં સુધી તો બધી 'ચોગિક એક્સર્સાઈઝિઝ' કરે. એક સ્વપ્ના જેવું થઈ ગયું, એટલે હજીર (હજી) જાણે મારો 'શોક' ઓછો થયો નથી. ખુદા તાલાની મરજીને મૂંઝે મોઢે તાબે થયા વગર હું બીજું શું કરી શકીશ? ફરખી તો થઈ ગઈ, પણ પરવરદેગારનાં હજારો સુકરાના કરુ છું કે આવા લલા, સુંદર ને 'યુનિક' (અનુદ) સોલ' (આત્મા) સાથે મારું 'આટલાં વરસ બી જોડાણ કરી, ખરો આજીવનક આવ લાઈફ' (જીવનની દૃષ્ટિ) શું હોવો જોઈએ તેનો વારસો આપી ગયા. તમાને હું ઘણી વાર યાદ કરું છું. દરેક જાતની ફવા સાથે લિ. વહાલી બહેન દીના.

મારી સૌથી પ્રિય સાહિત્યકૃતિ*

ઉમાશંકર જોષી

મારી સૌથી ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિ કઈ એ અંગે ક્યારેક કોઈ સવાલ પૂછે છે ત્યારે એટલો જ જવાબ આપું છું કે હવે પછી ક્યારેક લખાવાની હશે તે. પણ આજે તો મારી સૌથી પ્રિય સાહિત્યકૃતિ કઈ એ પ્રશ્નનો જવાબ, અને તે પણ વીગતે, આપવાનો છે. એમ કહેવાય છે કે માતાપિતાને છેલ્લું બાળક વધારે વહાલું લાગતું હોય છે. મહાકવિ મિલ્ટનને 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' કરતાં તે પછી રચાયેલું 'પેરેડાઈઝ રિગેઈન્ડ' વધારે વહાલું હતું. હું મારી એક, છેવટની માની,

હજી અન્યથા ન થયેલી એવી કૃતિ 'યુનિફિટર' તેનો સૌથી પ્રિય કૃતિ તરીકે આજે પરિચય કરાવવાનો છું, તે એ એક છેવટની કૃતિ છે તે કારણથી નહિ, પણ ભવિષ્યમાં ક્યારેક મારે હાથે કથુંક સારું રચાઈ આવે તો એ સાથે કદાચ એનો કાંઈક સંબંધ હશે એ

*અમદાવાદ રેડિયોના સફલાવથી. આ વાર્તાલાપ અહીં છપાય છે, એટલે વાર્તાલાપનું એક અગત્યનું અંગ - 'વનવેલી'નો પાઠ - એમાં રજૂ થવાની સંભાવના જ નથી.

૩૮ : : બુદ્ધિપ્રકાશ

ખ્યાલથી; ખીજા શબ્દોમાં, એક સમજક તરીકેના મારા સંભવિત વિકાસ સાથે એનો મૂલ્યગત સંબંધ છે એ માન્યતાથી.

નાટક, અને અને તો પદ્યનાટક, સજી શકાય તો સમજક તરીકે એક જાતની કૃતાર્થતા અનુભવાય એમ વરસોથી મને લાગ્યું છે. એને માટે રોજની બોલચાલની ભાષાના લયને ઠીક ઠીક ઝીલી શકે એવું પદ્યવાહન મેળવવા ઉપર ચાલુ નજર પણ રહ્યાં કરી છે. ૧૯૩૦માં યરવડા જેલમાં એ લોભથી બંગાળી શીખવાનો આરંભ કર્યો. પણ બંગાળીમાં જે રીતે પદ્ય વંચાય છે તે રીતે વાંચતાં આપણી ભાષા બહુ કૃત્રિમ લાગે, રંગભૂમિ ઉપર તો ખાસ. એ મુશ્કેલી ન હોત તો, બંગાળીનો ‘પયાર’ જે આપણા સોળ અક્ષરના કવિત કે બનાક્ષરીને બદલે ચૌદ અક્ષરનો કવિત છે અને મહાકાવ્યમાં તેમ જ રંગભૂમિ ઉપર સુંદર કામ આપે છે, તે આપણે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકત. ‘પયાર’ મૂળ તો પૌરાણિક કાવ્યો માટે જૂના વખતથી યોજાતો હતો, પણ માધકેલ મધુસૂદને એને પ્રવાહી બનાવી નવો અવતાર આપ્યો અને બ્લૉક વર્સનો પ્રશ્ન બંગાળી માટે ઉકેલ્યો. ૧૯૩૨માં એક મહીસૂરી મિત્ર પાસે કનડ ‘બ્લૉક વર્સ’ સાંભળવા મળ્યો. મરાઠી, હિંદી કે ગુજરાતી પાસે રંગભૂમિ પર યોજા શકાય એવો પરંપરાપ્રાપ્ત હતો નથી.

૧૯૩૦ના ગાળામાં પ્રવાહી પદ્ય તો આપણે ત્યાં સંમાન્ય બની ચૂક્યું હતું પૃથ્વી જેવો હતો પ્રવાહિતાને કારણે જેમ વાળીએ તેમ વળે એવા મનઃકાવતા મનભાવતા પદ્યવાહનરૂપે પ્રચલિત અન્યો હતો. પણ રંગભૂમિ ઉપર ‘પૃથ્વી’માં પાત્રોને સંભાષણ કરતાં કદપવા મુશ્કેલ. ૧૯૩૨માં વિસાપુરથી પાછા વળતાં મુંબઈના ફૂટપાથ પરથી એક આનામાં યુરિપિડીસના ‘ઇફિજનિયા ઇન ટૉરિસ’ નાટકનો ગિલ્ડર્ટ મરેનો અનુવાદ જાંચકી લીધેલો. તેમાંનું, બહેન બાઈનો વધ કરાવતાં રહી જાય છે તે અન્નેનું પરસ્પર અભિજ્ઞાન થાય છે, એ દશ્ય તો એરિસ્ટોટલે ‘પોયેટિક્સ’માં અભિજ્ઞાનના એક ઉત્તમ દશ્ય તરીકે

ઝોળખાવેલું છે. એ દશ્યનો અનુવાદ કરવાની લાલચ. પણ પદ્યવાહન? આપણે ત્યાં સદ્ગત કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે કવિતને પ્રવાહી બનાવીને પ્રચલિત કરેલા ‘વનવેલી’ને અજમાવી જોવાનું ધાર્યું. ૧૯૩૩ની વાત. ‘પ્રસ્થાન’માં પછીથી એ ચારસોક પંક્તિ પ્રગટ થયેલી.

એ અગાઉ શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ ઉપરાંત શ્રી રામનારાયણ પાઠકે ‘વનવેલી’નો ઉપયોગ કરેલો. એ બંનેએ પણ નાટકના - અને તે શેક્સ્પિયરના નાટકોના - અનુવાદમાં ‘વનવેલી’ની શુભચક્ષુર માપ કાઢવા પ્રયત્ન કરેલો છે. આપણે મનહર અને એથી એક વધુ અક્ષરવાળા કવિત હંદથી ટેવાયેલા છીએ. પણ આપણે એ હંદોનો પાઠ સળંગ પ્રવાહી પદ્ય તરીકે કરતા નથી. બલકે મનહરનું તો ‘જાંટ કહે આ સમામાં વાંકા અંગવાળાં બૂંડાં’ એમ બેકી અક્ષરે એ લઘુ હોય તો એને ગુરુ બનાવીને, જાણે કે લંગડી લેતા લેતા, પડન કરીએ છીએ. પણ બાટચારણો કાઈ કાઈ વખત કવિતનો પ્રવાહી પદ્ય તરીકે પાઠ કરતા હોય છે શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે સળંગ પ્રવાહી કવિતને ‘ન્યુલિયસ સીઝર’ નાટકમાંના માર્ક એન્ટનીના પ્રવચનવાળા દશ્યમાં યોજાને એની કાયંક્ષમતાનો આંક કાઢી ખતાવ્યો. જુટસની વાગ્ધારા ‘વનવેલી’માં ઠીક ઠીક ઝિલાઈ છે એ આ પંક્તિઓનો યોગ્ય રીતે પાઠ કરવાથી પ્રતીત થશે:-

જુટસ :

નહિ કે હું

સીઝરને ઝોછો ચ્હાતો હતો. પણ આપણી આ ભૂમિ મૈયાને વધારે ચ્હાતો હતો. તમારે તે સીઝર જીવે ને તમે દાસ થાઓ એ જોઈએ, કે સીઝર ન હોય અને તમે સ્વતંત્ર રહો એ જોઈએ? સીઝરનું મારા પર બહુ હેત હતું, માટે હું રડું છું; બાગ્ય દેવીના એ બારે પ્રીતિપાત્ર હતા, માટે રાગ્યું છું; પરાક્રમી હતા, માટે પૂજું છું. તે છતાંયે એમને મેં, મેં જ હણ્યા, કેમ કે એ લોભમાં લેવાયા હતા.

... ..

કાણુ એવો બૂહો છે જે રોમન ન થવા ઇચ્છે?

હોય કાઈ, તો તે બોલે, હું એના ગુન્હામાં છું.
કાણુ એવો નીચ છે જે દાસપણું બહેરી રાચે ?
હોય કાઈ, તો તે બોલે, હું એના ગુન્હામાં છું.
કાણુ એવો નષ્ટ છે જે સ્વભૂમિનો દ્રોહી બને ?
હોય કાઈ, તો તે બોલે, હું એના ગુન્હામાં છું.
હૃત્તર દે. આ બોલો હું.

સૌ શહેરી :

નથી, નથી, કાઈ નથી.

જુટસ :

ત્યારે કાઈનાયે હું ગુન્હામાં નથી. જુટસને
તમે સળ કરત તે સીઝરને મેં કરી છે.

શ્રી રામનારાયણ પાઠકે 'રેમિયો-જ્યુલિયેટ'
નાટકમાંથી વિખ્યાત ઝંખાદશ્યનો અને 'મર્ચન્ટ
ઓફ વેનિસ'માંથી અદાલતના દશ્યનો અનુવાદ
કર્યો છે. આજંવહરી જ્યુલિયેટ રેમિયોને ઉદ્દેશીને
પ્રલપે છે :

જ્યુલિયેટ :

અરે રેમિયો ? રેમિયો ! શાને તું રેમિયો થયો ?
તારું જોત ફેરવી દે, તારું નામ બીજું પાડ.
અને એમ ન કરે તો મને પ્રેમકોલ આપ
અને તે જ ક્ષણેથી હું કંપ્યુલેટ નહિ રહું.

રેમિયો :

હું વધારે સાંભળું કે આનો જ જવાબ દઉં ?

જ્યુલિયેટ :

તારું નામ એ જ માત્ર મારે એક વેરવી છે.
તું તો તું છે. તું કંઈ મોણ્ટેગ નથી. મોણ્ટેગ
એટલે શું ? નહિ હાથ, નહિ પગ, નહિ ભુજ,
નહિ મુખ, નહિ માણસનું એકકે બીજું અંગ.
બીજું તને ગમે તેવું નામ થાને. નામમાં શું ?
જેને આપણે ગુલાબ કહીએ છીએ તે બીજા
નામથીય એની એ જ મધુરી સુગન્ધ દેશે.

અને વકીલ પોર્શિયા આગળ બસેનિયો પોતાના
મિત્રને બચાવવા જે તરફડિયાં મારે છે તે સાંભળો :

બસેનિયો :

આ ધડી હું એની વતી રોકડા રૂપિયા અહીં,
ફચેરીમાં ગણી આપું. અરે હું કુપટ ભરું.

એથી પૂરું ન પડે તો દશગણા દામ ભરું
અને મારા હાથ, મારું માથું ને હૃદય એની
ગુન્હેગારી. એય જો એણું પડે તો થઈ રહું.
જગતમાં સત હાથું, દેવ જીત્યો. તમનેયે
વીનવું છું : તમારી સત્તાથી જરા, કાયદાને મચરડો
સત્યની બહાર ચડવા નહિ જેવું ખોટું કરો,
અને કેમે કરીને આ પિશાચને પાછો પાડો.

ઈફિજનિયા પોતાના બાઈ આરિસ્ટિસને
ઓળખતી નથી અને મરવાની ક્ષણ પહેલાં એ
બહેનને સંભારે છે ત્યારે દૂર પડેલી બહેનને (જો કે
એ સામે જ બીબી છે) ન સંભારવા કહે છે. અને
પોતે પણ જેને દૂર દૂર માને છે તે બાઈને ઝંખે
છે, જો કે એ સામે જ બીબો છે. એ વચનો મારા
અનુવાદમાંથી વાંચું છું :

ઈફિજનિયા :

અફસોસ ! દૂર આબની નીચે વસંતી એ તો
સુખહીણી બેન, તારી પ્રાર્થના વૃથા છે અહીં;
છતાં અરે ! આર્ગોસથી આવે છે તું. તેથી તારી
શક્ય તેવી બધીયે સંભાળ હું રાખીશ અને
એમાં તો ચૂકીશ નહિ. દફનક્રિયામાં તારી
કીમતી પોષાક આણવામાં ખરે આવશે, ને
ચિતા તારી સ્વર્ણરંગી પૂરમાં પડે જ ટાઢી
તે માટે ફૂલેલ તેલ. અને ગિરિમુકુલોને
ચૂસી ચૂસી હજારો માખીઓએ કરેલ ભેથું
મધ હું રેડીશ તારી સાથે પામવા વિનાશ
મોઢેરી સુવાસમાં.....

બની શકે.

બધીયે આશાની પાર, બનીયે શકે કે મારો
સંદેશો આર્ગોસ સુધી પહોંચે તરી જઈ એને,
જેને ગણું પ્રાણસમો. કેવો એ ઉલ્લાસભર્યો
થઈ જશે જાણીને કે આશા જેની છોડી હતી,
તે અહીં વસુન્ધરાને કા અદીઠ ગૂઢ આરે
જીવે છે, ગણેલ જેને મરેલી, અને અહીંથી,
પુકારે છે એને માટે !

જાણકારોને બાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે કે
વનવેશીના બંને પુરોગામી વિદ્વાનોના પ્રયોગો કરતાં
મારો પ્રયોગ જુદો પડતો હોય તો તે પદમાં વાક્યના

પદોનો ક્રમ બદલવાની - વ્યુત્ક્રમની - છૂટ હોય છે તે લેવાની બાબતમાં. એ બંનેના કુકરાઓ સળંગ ગદ્યરૂપે પણ વાંચી શકાશે, જે ઉપરથી કેટલીક વાર એવું લાગે છે કે 'વનવેલી' એટલે સોળ સોળ અક્ષરની પંક્તિમાં જાપેલું ગદ્ય (જેમાં સોળ અક્ષરે શબ્દ તૂટલો ન હોય અથવા તો નવું વાક્ય એકી અક્ષરથી શરૂ થવું જોઈએ એવું શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ જે એકમાત્ર લક્ષણ આપે છે તે સચવાયું હોય). 'ઈશ્રેણ બ્લેન્ક વર્સ' સુધ્ધાં પણ વ્યુત્ક્રમ-રચના કબૂલ રાખે છે' એમ સ્વીકારવા છતાં શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ આ પાઠ્ય પદ્યમાંથી વ્યુત્ક્રમને દૂર રાખવા કહે છે. ઉપરાંત 'પ્રાસને વનવેલીમાં સ્થાન નથી' અને 'ઝડઝમક એમાં પ્રાય: ન જોઈએ' એમ એ આગ્રહ રાખે છે.

પણ પાઠ્ય પદ્ય એ પદ્ય છે એ જુલાવું ન જોઈએ. રંગભૂમિ માટેના-બોલચાલનો લય ઝીલી શકે એવા- પાઠ્ય પદ્યનો પ્રશ્ન હંમેશાં એ છે કે ગદ્યના સીમાડાઓ પર એ ચાલી શકે એવું હોય તે છતાં બાવોદ્રેકની દૃષ્ટિ પંખાળા ઘોડાની પેઠે ઊઠી શકે એવું એ હોવું જોઈએ. એની ઉપર ગદ્યની બધી મર્યાદાઓ લાદવામાં એની શક્યતાઓ કુઠિત કરવા જેવું થાય. ૧૯૫૦ માં 'કવિતા અને નાટક'માં ટી. એસ. એલિયટે સ્વાનુભવ કહ્યો કે 'મડાર ઇન ધ કેથેડ્રલ'માં પોતે વધુ પડતા આયત્નિકતા ઉપયોગથી દૂર રહેવાનું, જરીક વર્ણસગાઈ યોજવાનું અને પ્રસંગોપાત્ત અણુધાર્યા પ્રાસ અપનાવવાનું રાખીને ૧૯મી સદીનાં પદ્યનાલ્યો, જેમની મુખ્ય સુસ્કેલી તખ્તાવિષયક આયોજન અંગેની નહિ પણ નાલ્યોચિત વાણી અંગેની હતી, તેમની ક્ષતિથી બચ્યા હતા.

પદ્ય નાટકનો પ્રયોગ મેં કર્યો નથી. પણ નાલ્યોચિત ઊર્મિઓના આલેખનના આત્મકથન, સંવાદ, એકાંકી સુધી પહોંચવા કરતા સંવાદ, આદિ પ્રકારો અજમાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રકારોમાં આપણા બે મુખ્ય પ્રવાહી છદો અનુષ્ટુપ અને પૃથ્વી યોગ જોયા છે, પણ 'વિશ્વશાંતિ' અને 'નિશીથ'નો મિશ્રોપજ્ઞતિ મને, કાંઈ નહિ તો મારા પૂરતો, વધુ અનુકૂળ લાગે છે. મિશ્રોપજ્ઞતિમાં 'પી જા, પી જા, કણ, એ રોષ પી જા.' જેવામાં

બોલચાલના લયના સ્પંદનને પદ્યમાં ઉપસાવી શકાય છે, તે છતાં એ ત્રણે છંદ રંગભૂમિ ઉપર ઉચ્ચારવા માટેના, પાઠ્ય, પદ્યવાહન તરીકે સ્વીકાર્ય નથી જ. જ્યારે 'વનવેલી'ની શક્યતાઓ વિચારવા જેવી - ખીલવવા જેવી છે.

યુધિષ્ઠિર સ્વર્ગમાં એકલા જાય છે અને પોતાનાં સ્વજનો સિવાય સ્વર્ગમાં રહેવાની ના પાડે છે, બલકે તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં જઈ રહેવા માગણી કરે છે, એ પ્રસંગ, જેમાં નરો વા કુંજરો વા વાળા એમના અસત્ય કથનની શિક્ષા પણ આવી જાય છે, તેનું આલેખન 'વનવેલી' છંદમાં મેં કયું છે. તેમાંથી નરકવાસી સ્વજનોને એ મળે છે તે ભાગ રજૂ કરું છું. તે બધાને નરક મળ્યાથી યુધિષ્ઠિરને અચંબો થાય છે તે કરતાં યુધિષ્ઠિરને નરકને સીમાડે આવવું પડ્યું એથી એ સૌને વધારે અચંબો, બલકે આશ્ચર્ય, થાય છે.

અવાજો: જય હે મહાનુભાવ !

યુધિ:

કાણુ છો સૌ તમે? કેંક સ્વર મેં તે પરિચિત સુણ્યો કે શું? કાણુ છો સૌ?

અવાજો:

હું છું ભીમ? ... અર્જુન હું! ...

હું દ્રુપદ-ન્યા! ... હું કણુ! ... ને હું સહદેવ! ... નકુલ હું! ... ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અભિમન્યુ અમે દેવ!

યુધિ:

તમે અહીં પુણ્યશાળી! ધર્મયુદ્ધ વિશે દેહ ખેરવી ધસ્યાંતા સ્વર્ગપથે જે ઉમંગભેર?

અવાજો:

અમે સૌ પાંડવ! અમે દ્રૌપદેયો! ... પાંચાલો સૌ અમે!

યુધિ: તમે અહીં?!

અવાજ: ધર્મરાજ, તમે યે તે અહીં?!

ગમે તો છે બહુ સાદ તમારો તે સાન્દ્ર સિંગધ, કરુણાદ્રવંત; ગમે બહુ છે સુગંધ જેહ શીલવંત અંગ અંગથી સવંત અમ બાણી; ગમે છે તે દ્વંદ્વ મહાવિરલ જે રેલી રણા સ્વયં અહીં ઉપસ્થિત થઈને; અહીં અગાધ

યાતનાઆગાર વિશે ભબૂકતી વિષ્ણુવાલા વીંઝતા જટિલ ઝંઝાનિલો મધ્ય ! પરંતુ હે ધર્મરાજ, તમનેય આવે સ્થળે આવવાનું જોઈને નિર્માણ, જીવ તપ્ત વેળુ માંદી જણે જૂનઈ જતો ! રે વિધિ, અમમાંથી એકને તો બચાવતો ! એકને તો રાખતો આ અગ્નિગર્ત થકી દૂર ! જોઈ અરે અમારામાંથી તે એક સુજનને જીર્ણમૂર્ધા, અડગ, અસ્પર્શ સર્વ અહીંની ઉત્તાપ જવાલા શિખાઓથી, શાન્તિ અમે પામત અપૂર્વ, અને આજની આ યાતનાઓ મહી નહીં ઉમેરાત જાડી અવમાનના કે નથી અમ વિશે અરે એક પશુ એવો કાઈ, જે કદી દુર્ભાગ આવા નિર્માણને પાત્ર ન હો.

પાછળથી યુધિષ્ઠિર ઇન્દ્ર યમ નારદ આદિને કહે છે :

યુધિ. :

નરક છે,
એ જ વાત પૂરતી છે સ્વાદ મારો સદા માટે
સ્વર્ગનો ઉઘાડી દેવા.

અંતે નારદ યુધિષ્ઠિર કયા યુદ્ધમાં સ્થિરતા ધરાવનારા છે તે સ્ફુટ કરે છે ત્યાં પ્રસંગ પૂરો થાય છે :

નારદ :

યુદ્ધો રણગણો પરે ખેલાય છે; તેમાં સ્થિર શરવર્ષા વચ્ચે રહેવું સુકર છે, વીર, કિંતુ હૃદયવૃત્તિનાં મહા તુમુલ તાંડવો મધ્ય-ધીર સ્થિર ટકી રહેવું હુરધારાપથે, નથી સુકર, તે હૃદયનાં વિકટ યુદ્ધ સુધીર સ્થિરતા ધરો છો તેથી સાચે જ છો યુધિષ્ઠિર

૧૯૪૬ ના એપ્રિલમાં લખાયેલા આ 'યુધિષ્ઠિર' પછી પદનાટ્યની શક્યતા વધુ ને વધુ તપાસવા અંગે હું પ્રોત્સાહિત થયો છું. હરિગીત, બૂલણા, લાવણી, કટાવ અને રેખતા-ચોખોલા વગેરે સતત સળંગ વપરાતાં એક વિધતા લાવે પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે કુશળ કવિ જરૂર તેમનો પશુ ખાસ કરીને પરંપરિત રૂપમાં ઉપયોગ કરી શકે. ઉપરાંત આપણી ભાષામાં બહુ સ્ફુટ નહિ એવું પણ કાંઈક સ્વરભારનું તત્ત્વ વરતાય છે તેને યોજીને બોલચાલની ભાષાના લયને ઝીલી લઈ શકે એવું પાઠ્ય પદવાહન વિકસાવવામાં મદદ મેળવી શકાય. 'વનવેલી'માં પણ એના વિનિયોગને અવકાશ છે. પદનાટ્યની દિશામાં આપણી કવિતાએ અનેક પ્રયોગો દ્વારા વિકાસ કરવાનો છે તેના અન્વયમાં આજે મેં 'યુધિષ્ઠિર'ને મારી પ્રિય કૃતિ તરીકે રજૂ કરી છે.

૨૫-૧૧-૧૯૫૪

ગુજરાતી ભાષામાં સન્ધિ અને સમાસનું સ્થાન

: પ્રજરાય મુકુન્દરાય દેસાઈ

'Simplification is the law of development in all languages.'

—L. P. Smith, 'History of the English Language'

(H. U. L.) p. 8

સંસ્કૃત ભાષાના કલેવરમાં સંસ્કૃત શબ્દોને સ્થાને ગુજરાતી શબ્દરૂપો મૂકવા માત્રથી ગુજરાતી ભાષા સિદ્ધ થતી નથી. ગુજરાતીને પોતાનું આગવું કલેવર છે. તે કલેવર વિકાસશીલ—વિકારશીલ છે, ને તેને પોતાની મર્યાદાઓ પશુ છે. ગુજરાતી વાક્ય-

રચનામાં અંગ્રેજી પેઠે પદ વા પદાવલિનાં નિયત સ્થાનો છે. પદનું સ્થાન વાક્યાર્થનું લોતક હોય છે. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં થયેલા પુનરુત્થાનને પરિણામે ગુજરાતી વાણીનાં બલ તથા સમૃદ્ધિમાં ખૂબ વધારો થયો, તેનાથી બહુ પહેલાં ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યયાત્મિકા મટવા માંડી હતી અને પદસ્થાનથી વાક્યાર્થ સમજવા લાગ્યો હતો. એ પુનરુત્થાન સાથે મુદ્રણ-યંત્ર આવ્યું. મુદ્રણયંત્ર જેમ અન્યત્ર ભાષાઓના વિકાસ વા વિકારને બહુધા અવરોધક નીવડ્યું, તેમ

આપણે ત્યાં પણ તેણે ત્યારના ભાષારૂપને સ્થિર જેવું કયું. એ પુનરુત્થાને કેટલીક સંસ્કૃતની રીતરસમ ગુજરાતીમાં પાછી આણી અગર વિશેષ પ્રચારમાં આણી. છતાં હાલ આપણી ભાષા પ્રત્યયાત્મિકા મટી વિયોગાત્મિકા થતાં થતાં વિકાસક્રમની અમુક કક્ષાએ આવેલી છે એ યાદ રાખીને જ ગુજરાતી વ્યાકરણનું અન્વેષણ થઈ શકે.

ગુજરાતીનું વલણ અંગ્રેજ પેઠે શબ્દોને અલગ રાખવાનું છે. ‘મામા આગ્યા’, ‘હરિ ઇગતપુરી ગયો’, ‘મનુ ઉમરેક છે’, ‘વળી એ જ આવી’ જેવાં અનેકાનેક વાક્યોમાં સદંતર સ્વાભાવિક રીતે શબ્દો સન્ધિ નિયમો પાળ્યા વિના અલિપ્ત રહે છે. તત્સમ શબ્દો પણ ગુજરાતીમાં સન્ધિથી ન જોડવાનો ભાષાનો સ્વભાવ છે : ‘તેની વાળી અમૃત સમાન છે’, ‘વિશ્વમિત્ર ઋષિ’, ‘સાંદીપનિ ઋષિ’, ‘પ્રીતિ અર્થે’, ‘તેનો ઉપયોગ ઇષ્ટ નથી’, ‘બહુ આદર કર્યો’. વાણીના લયમાધુર્ય વાસ્તે કોઈક વેળા સન્ધિ કરીએ છીએ એટલું જ. ગુજરાતીમાં ‘વિ ત’નો ત શુદ્ધ બ્યંજન માત્ર ગણીએ તોપણ આપણે ‘વિદ્યુચ્છક્તિ’ કહેતા નથી, ‘વિદ્યુત શક્તિ’ કહીએ છીએ. આ રીતનો સંસ્કૃત શબ્દોનો સંધિ વિનાનો ઉપયોગ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે આપણી ભાષાની ગતિ સન્ધિ વિરુદ્ધ છે. ગુજરાતીમાં કવચિત્ વિકલ્પે સન્ધિ થઈ શકે ખરી.

ગુજરાતી વ્યાકરણનાં શાલેય પુસ્તકોમાં અપાતા સન્ધિનિયમો અવાસ્તવિક છે. એ નિયમો જે રીતે અપાય છે તે રીતે મોટે ભાગે તો શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ અનાવશ્યક છે. જે તત્સમ શબ્દોમાં અન્તર્ગત સન્ધિ થઈ છે તેને ગુજરાતીએ સન્ધિનાં દૃષ્ટાન્તો તરીકે સ્વીકારવા એ ખેદનું છે. એ તત્સમ શબ્દો માત્ર ગુજરાતી શબ્દો જ ગણાય, કેમકે એમને કોઈ પ્રકારે સન્ધિ કરી ગુજરાતીમાં ઉપજાવેલા નથી. દા. ત. ^૧ઉત્પલાસ = ઉલ્લાસ એમ શીખવ્યાનો શો

૧. ખરી રીતે ઉપસર્ગ ઉદ્ છે એ જુદી વાત. વળી ‘લાસ’ જેવો (લાશ = મરડું છે!) શબ્દ ગુજરાતીમાં નથી. સંસ્કૃતમાં તેનો અર્થ ‘નાચ’ કે ‘ફરકો’ છે. ‘ઉલ્લાસ’નો અર્થ સંસ્કૃતમાં તથા ગુજરાતીમાં ‘નાચ’થી વિભિન્ન છે.

અર્થ ? પુસ્તકકર્તાને એ દૃષ્ટાન્ત લેવું પડે છે કેમકે ગુજરાતીમાં અન્તે ત હોય અને આરંભે લ હોય એવાં સંધાયેલાં પદો જ નથી ને હોય તો સંધાતાં નથી. કોઈ કાવ્યમાં સંસ્કૃતમાંથી ઉપાડી છન્દલય અર્થે ‘વિદ્યુલ્લતા’ કહીએ તેથી કંઈ ગુજરાતી સન્ધિ નિયમ ન બને. ખરું જોતાં ગુજરાતીમાં પરિ, ઉદ્, સત્, નિસ્, સમ્ એવા ઉપસર્ગો નથી કે જેની મદદથી થયેલ ગુજરાતી શબ્દ યોગ્ય શકાય. દૃષ્ટાન્તોમાં કામમાં લેવાતા ઇક્ષ્વા, નતિ, ચય, ડયન, દિશુ-દિક્, કિમ્, ચિત્ એવા પદાંશોનો શબ્દરૂપે ગુજરાતીમાં પ્રચાર પણ નથી. આ અવાસ્તવિકતા ઉપરાંત બીજો દોષ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ છે. વિદ્યાર્થી-ઓના સમાસ સંબંધી જ્ઞાન અને સન્ધિ સંબંધી જ્ઞાન વચ્ચે જોઈતું અનુસંધાન જણાતું નથી. નિષ્ફળ, નિશ્ચિન્ત, કે અત્યાચાર જેવાં સમસ્ત પદ રચતાં કે છોડતાં શીખતા પહેલાં, અથવા ઉદ્, સમ્, પરિ જેવા ઉપસર્ગોનો સૂચિતાર્થ સમજ્યા પહેલાં સન્ધિ કર્યા છોડ્યાનો શો અર્થ ? આવા સન્ધિનિયમોનું યોગ્ય સ્થાન ગુજરાતી ભાષાના તથા તેના વ્યાકરણના ઐતિહાસિક અભ્યાસમાં છે.

સમાસ સંબંધે પણ કંઈકે તેવું જ કહી શકાય. સંસ્કૃત ભાષાની સમાસ બાબતની પરંપરા જેવી ને તેવી સ્વીકારીને ચર્ચા કરતાં બ્યાન બહાર રહે છે કે ગુજરાતીમાં સમાસરચના સંસ્કૃત જેટલી વ્યાપક નથી — તેટલી વ્યાપક રીતે શક્ય પણ નથી. ‘મંદ, બાલક’ એ પદોથી સમાસ બનશે; ‘ગાંડુ, બાલક’થી નહિ. ગુજરાતીમાં વપરાતાં સમસ્ત પદો વસ્તુતઃ ઇતર ભાષામાંથી ઉપાડેલાં તત્સમ કે તદ્ભવ રૂપો છે. જેમને સંસ્કૃતનો અથવા સંસ્કૃતપ્રધાન ગુજરાતીનો સારો સીધો પરિચય છે તેઓ ગુજરાતી બોલવાલખવામાં એવાં પદોનો અમુક મર્યાદામાં ઉપયોગ કરે છે. ભાષાશિક્ષણની દૃષ્ટિએ એ પદાવલિ (તથા ગેરઆખર, બેલાશક, હરરોજ જેવાં સમસ્ત પદો) ગુજરાતી છે, ને સ્વાભાવિક ગુજરાતી વાક્ય ઢંગને અનુકૂળ રહીને જ વાપરી શકાય છે. ભાષાનું વિશિષ્ટ, સર્વથા સ્વાભાવિક અંગ હોય એમ

માબ્ધમિક શિક્ષણની પ્રારંભિક કક્ષાઓમાં વ્યાકરણ-ચર્યામાં સમાસને સ્થાન ન હોવું જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં એક કાળે સર્વે વિશેષણ વિકારી હતાં, પણ હાલ અવિકારી છે. સંસ્કૃતમાં સર્વે વિશેષણો વિકારી છે ને તેથી વિશેષ્યનાં જાતિવચન ને વિભક્તિ અનુસાર વિશેષણનું રૂપ ફરે છે. એ કડાકૂટર્થથી બચવા માટે પ્રથમા તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસની યોજના સંસ્કૃતમાં થઈ. ગુજરાતીમાં કેટલાંક વિશેષણ — ખાસ કરીને સંસ્કૃત તત્સમ વિશેષણ — અવિકારી રહે છે. પરિણામે અવિકારી વિશેષણ વડે ગુજરાતી કર્મધારય સમાસરચના નિષ્પ્રયોજન બને છે. કર્મધારયના અભાવે પણ અવિકારી વિશેષણનાં જાતિવચન ગુજરાતીમાં બદલવાનાં હોતાં નથી, એટલે સંસ્કૃતવાળી રેકડાકૂટને સ્થાન નથી; અને વિકારી વિશેષણ વડે ગુજરાતીમાં સમસ્ત પદ બની શકતું નથી, એટલે કર્મધારય છતાં પણ કડાકૂટ બચતી નથી. મતલબ કે ગુજરાતીમાં કાં તો કર્મધારય અનાવશ્યક છે અથવા અશક્ય છે. ‘મહા પુરુષે દિવ્ય નેત્રાથી જોયું’ અને ‘મહાપુરુષેક દિવ્યનેત્રાથી જોયું’ એમાં લખવામાં બે પદની નિકટતા ઉપરાંત કશી વાસ્તવિક ભેદ નથી. ગુજ-

૨. આ સંદર્ભમાં વિચારતા સંસ્કૃતમાં સમાસરચનાનો આરંભ ભાષાનું નિષ્પ્રત્યયા કે વિયોગાત્મિકા બનવાની દિશામાં ભરેલું ડગલું ગણાય. ગુજરાતીમાં અવિકારી વિશેષણ પણ ભાષાની સરલીકરણ તરફની ગતિ બતાવે છે. વિકારી વિશેષણોને પણ વિભક્તિ અનુસાર વિકાર ગુજરાતીમાં થતો નથી. વિકારી વિશેષણનું સ્ત્રીલિંગ રૂપ વચનાનુસારી વિકાર પામતું નથી. સૌરાષ્ટ્રનું ભૂતકૃદન્તરૂપ [વિશેષણ] અવિકારી છે તેવું સુરતમાં પણ પ્રચલિત છે. ગયેલ હતો-હતી-હવું-હતા-હતાં; અને મહાત્માજી તથા મેઘાણી જેવા લેખકો દ્વારા સાર્વત્રિક પ્રચારને પામે તો નવાઈ નહિ. દિવચનને લોપ, બહુવચનમાં પ્રત્યયનો વૈકલ્પિક અભાવ એ સૌ આવી સરલ ગતિનાં દૃષ્ટાન્ત છે.

૩. મહત્ત્વનું સમસ્ત પદોમાં વાપરવાનું ખાસ રૂપમહા છે. ગુજરાતીમાં મહત્ત્વ વપરાતું નથી, પણ ‘મહા’ સ્વતંત્ર અવિકારી વિશેષણ છે. ‘મહામહેનતે કર્યું’, ‘એ મહા મોટું કામ છે’, અર્થાત્ ‘મહાપુરુષ’ એક તત્સમ પદ ગણાય, અગર બે ગુજરાતી વ્યસ્ત પદ થાય.

રાતીમાં પ્રથમા તત્પુરુષને સ્થાન નથી એમ કહેવામાં ભારે ભૂલ જણાતી નથી. કોઈ અપવાદ નીકળે તો નીકળે.

છતર વિભક્તિ તત્પુરુષમાં બે પદ વચ્ચે પ્રત્યય અધ્યાહત છે. પ્રત્યયની અધ્યાહતિ પોતે કોઈ વ્યાકરણ નિયમ નથી, પણ ભાષાઓના ક્રમિક વિકાસ દરમિયાન આવતી સ્થિતિ છે. પ્રત્યયની સર્વથા અધ્યાહતિ ત્યારે સિદ્ધ થાય કે જ્યારે ભાષા પૂર્ણતઃ વિયોગાત્મિકા થઈ હોય, ને શબ્દના સ્થાન માત્રથી અર્થહીન થતું હોય. ‘રામ રોટલી ખાય છે’, ‘રમેશ સુરત છે’, ‘જગદીશ અમદાવાદ ગયો’ છત્યાદિમાં પ્રત્યયનો અધ્યાહાર છે, કેમકે માત્ર પદના સ્થાનથી તેના અર્થની વિભક્તિ થઈ શકતી હોવાથી પ્રત્યય અનાવશ્યક થયો ને તેથી લુપ્ત થવા પામ્યો. ‘સંસ્કૃત ભાષા બણી વિકાસ પામેલી છે’ ‘અને બણી વિકાસ પામેલી છે’ એમ બે રીતે ગુજરાતીમાં વાક્ય થોળ શકાય. પહેલી રીતમાં ‘વિકાસ પામેલી વિકાસ-પ્રાપ્તા’ એ સમસ્ત વિશેષણપદનું ‘બણી’ વિશેષણ છે. બીજી રીતમાં ‘બણી વિકાસ બહુવિકાસમ’ એ પ્રાથમિક સમસ્ત પદ સાથે ‘પામેલી પ્રાપ્તા’ સમસ્ત થયું છે. જો ‘પામેલી’ ને ‘બણી વિકાસ’ સમસ્ત થયા ન ગણીએ તો ‘બણી વિકાસને પામેલી’ એમ ત્રીજી રીતે કહેવું પડે. બીજું દૃષ્ટાન્ત : ‘સમાસોનાં નામ આવડવા માત્રથી’માં પદચ્છેદની પ્રચલિત પદ્ધતિ અનુસાર ‘માત્ર’ અંગ્રેજી only માફક વિશેષણ વાક્યાવિશેષણ છે. પણ વસ્તુતઃ તો બહુગ્રીહિ સમાસના અન્ત્ય પદ તરીકે આવતા નામપદ માત્રા (પ્રમાણ)નું સમસ્ત વિશેષણપદને અનુકૂળ વિકરણ માત્ર છે. સમાસનામજ્ઞાનમાત્રેણ-સમાસોનાં નામ આવડવા (ચાન) માત્રથી. આ રીતે સમાસાત્મિકા રચનાને આપણી ભાષાએ ઈષ્ટ વિયોગાત્મિકા બનાવી છે, જેથી પદ અને પ્રત્યયની વચ્ચે ‘માત્ર’ ‘જ’ ‘પણ’ જેવા શબ્દ દાખલ થઈ શકે છે. ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત : અનુસ્વારેણ સહિતઃ-અનુસ્વાસહિતઃ—અનુસ્વાસહિત ગુજરાતીમાં વ્યસ્ત રૂપે લખાય છે અને ‘સહિત’ અનુગરૂપ છે, એ વિયોગાત્મિકાનો ગુણ છે. પરંતુ આવાં દૃષ્ટાન્તોમાં

આપણે સમાસરચના સ્વીકારતા નથી, અને સ્વીકારવી એવું કહેવાનો અત્રે ઉદ્દેશ પણ નથી. દર્શાવવાનું એ છે કે સમસ્ત પદોમાં પ્રત્યયોની અધ્યાહુતિ અને કંડિકાને આરંભે આપેલાં વાક્યોમાં પ્રત્યયોની અધ્યાહુતિ તત્વતઃ એક જ કોટિની છે. અધ્યાહુત પ્રત્યયવાળાં પદ અમુક સ્થાને હોવાથી વાક્યનો અર્થ સમગ્રાય છે તેજ પ્રમાણે બે કે વધારે પદો અમુક ક્રમમાં મૂકવાથી સમસ્ત પદોનો અર્થ પણ પ્રત્યયની મદદ વિના નિર્ણીત થઈ શકે છે. એ યોજનાનું નામ સમાસ. મહેનત બચાવવાનો માણસનો આળસુ સ્વભાવ કહો, કે સરળતા દ્વારા બાપાની વિકસતી અર્થઘોષણની શક્તિ કહો; પણ વસ્તુસ્થિતિ એકરૂપ છે.

જો આવાં દૃષ્ટાન્તોમાં સમાસરચના ગુજરાતીની દૃષ્ટિએ નથી, તો તે રીતને વિસ્તારવાનું ગુજરાતી માટે સ્વાભાવિક ગણાવું ઘટે. દરેક સમયે ઐતિહાસિક વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શબ્દો કયાં સમસ્તરૂપે લખવા ને કયાં નહિ, એ જોવા બેસવા કરતાં શબ્દો છૂટા લખવાનો એક સરળ નિયમ રાખી પદ પદ વચ્ચેનો સંબંધ ‘રામ રોટલી ખાય છે’ કે ‘રમેશ સુરત છે’ માં કદપી લેવાનો હોય છે તેમ વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસમાં સમગ્ર લેવાનું રાખવું ઇષ્ટ છે. અંગ્રેજીમાં Hand Spun, Home made, Income Tax, Drinking water, Defence department, The Ahmedabad man, Grain shop જેવા પ્રયોગો સમાસરૂપ છે છતાં છૂટા લખવાનો રિવાજ દૃઢ થયો છે, અને મોટે ભાગે ‘નામનો વિશેષણરૂપ ઉપયોગ’ એટલું કહી તેનું વ્યાકરણ થાય છે. સમાસની ઘટમાળ એ બાપાના વ્યાકરણને અનાવશ્યક ગણાઈ છે તેમ ગુજરાતીમાં ગણવામાં શા ગેરલાભ વા મુશ્કેલી છે તે વિચારીને યોગ્ય નિર્ણય કરવાની હવે જરૂર છે.

પદો અસમસ્ત રૂપે લખવાની રીત ગુજરાતીમાં છે તેથી વધારે વ્યાપક બનાવીએ તો બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીભાવનું શું એવો પ્રશ્ન થશે. ‘શક્તિ પ્રમાણે’ [અર્થાત્ શક્તિના પ્રમાણે] બોલતાં કે લખતાં

આપણને ષષ્ઠી તત્પુરુષનો ખ્યાલ રહેતો બંધ પડ્યો છે, અને ‘પ્રમાણે’ તૃતીયા એકવચનનું રૂપ છે છતાં એ જાણે અવ્યયરૂપ અનુગ કે પ્રત્યય હોય એમ વાપરીએ છીએ. તેજ રીતે યથા, આ, પ્રતિ જેવા અવ્યયીભાવમાં આવતા શબ્દો પૂર્વગ છે એમ કહી શકાય. પ્રતિ અને દિન વડે સંસ્કૃતમાં અવ્યયીભાવ પ્રતિદિનમ્ થાય, છતાં ગુજરાતીમાં છેલ્લે મ્ જોડી જાય છે. સંસ્કૃતમાં અવ્યયીભાવનું રૂપ નપુંસક પ્રથમા એકવચનનું છે; ફકારાન્ત કે ઉકારાન્ત પદોનું તેવું રૂપ જો તે મૂળ પદજ હોય છે, એટલે યથાશક્તિ માં તેવું કરેલું રૂપ બિનપણે દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. એ સ્થિતિમાં, જાણે એવું રૂપ જરૂરનું નથી એમ ગણી આપણી ભાષાએ સરળતાનો માર્ગ ગ્રહણ કરી ‘પ્રતિ’ અને ‘દિન’ ‘યથા’ અને ‘શક્તિ’ એમ બે શબ્દો સાથે મૂકીને કામ ચલાવ્યું છે. યથા, પ્રતિ, આ, એવા કેટલાક પૂર્વગ શબ્દો અને તેમના અર્થ આપી આપણે ખાસ કરીને માધ્યમિક કક્ષાએ સંતોષ માની શકીએ. ‘પ્રત્યક્ષ’ તો તત્સમ વિશેષણ છે, અને તેમાં સમાયેલો અક્ષ કે અક્ષિન્ શબ્દ ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર પદરૂપે વપરાતો નથી. જેમ ‘છોકરો મોડો આવ્યો’, ‘છોકરી મોડી આવી’, ‘છોકરું મોડું આવ્યું’ એમાં ક્રિયાવિશેષણ ‘મોડું’ વિકારી વિશેષણનું કામ કરે છે, તેમ ‘તેણે પ્રત્યક્ષ જોયું’માં અવિકારી વિશેષણ ‘પ્રત્યક્ષ’ ક્રિયાવિશેષણનું કામ કરે છે. તે અવ્યય નથી. મતલબ કે ગુજરાતીમાં અવ્યયી ભાવ સમાસનું સ્થાન ચિન્ત્ય છે.

બહુવ્રીહિ સમાસને, અને ઘણું કરીને માત્ર બહુવ્રીહિને જ આપણે સમસ્ત પદ તરીકે સ્વીકારવું જોઈશે. માધ્યમિક શિક્ષણમાં તો એટલું જ કહેવું જોઈએ કે કેટલાક અવિકારી વિશેષણ અને અવિકારી (અંગરૂપ) નામ જોડાળેડ મૂકવાથી બંનેનાથી બિન્ન અર્થ નીકળે એવું નવું (સમસ્ત) પદ બને છે. અનાદર, અણબનાવ તથા નિર્બલ, સબલ અને સહોદર, વગેરેને પૂર્વગના પ્રકરણમાં સમાવવા જોઈએ, જેથી નગ્ન તત્પુરુષ, નગ્ન બહુવ્રીહિ એ ખટખટ અનાવશ્યક ઠરે. મધ્યમપદોપીને સમસ્ત પદરૂપે

ભાષવા જોઈએ. આપણે થયેલ નવા મધ્યમપદ્ધતી સમાન્ય રીતે થોડું શકતા નથી, એટલે ‘દહીંવડા’ જેવું વિભિન્ન પદ જ ગણીએ તો એ સમાસની ખટપટ બિનજરૂરી ઠરે. ઉપપદનું અન્ત્ય ધાતુરૂપ બહુ મોટે ભાગે ગુજરાતી ન હોવાથી એવાં પદ માત્ર તત્સમ ગણાય. પ્રચલિત ગુજરાતી ધાતુરૂપે સમાન્યતઃ ઉપપદ સમાસ રચાતો નથી. આ રીતે વિચારીને ગુજરાતીમાં સમાસચર્યાને મર્યાદિત અને સરળ બનાવવી એ શાસ્ત્રીય તેમ જ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ ઇષ્ટ છે.

જેમ ગણિતશિક્ષણનું મુખ્ય પ્રયોજન બુદ્ધિની પૃથક્કરણશક્તિ ખીલવવાનું છે, તેમ વ્યાકરણના શિક્ષણનું પ્રયોજન શુદ્ધ કેળવણીની દૃષ્ટિએ બુદ્ધિ-શક્તિનો વિકાસ છે. તેનું ખીણું પ્રયોજન સ્વભાષાના

કલેવરની સમજ વડે ઇતર ભાષાઓની સમજને સરળ બનાવવાનું છે. સમાસોનાં નામ આવડવા માત્રથી ભાષાસમૃદ્ધિ વધતી નથી. વસ્તુઓના પરસ્પર સંબંધો પારખવાની, તેમનું વર્ગીકરણ કરવાની બુદ્ધિશક્તિ ખીલે એ સમાસશિક્ષણનો પ્રારંભિક હેતુ હોઈ શકે. એ હેતુ પૃથક્કરણ પદ્ધતિથી સરે છે. સમાસાદિના શિક્ષણ પહેલાં આરંભની કક્ષાઓમાં પદ્યોજના (word building) તો લાંબો મહાવરો વિપુલ પ્રમાણમાં થવો જોઈએ. સમાસ જેવો વિષય કઈ કક્ષાએ શીખવવો તે નક્કી કરતી વેળા, જે કાળે જેટલું સ્વભાષાનું વ્યાકરણ અંગ્રેજી વિદ્યાર્થી શીખતો હોય તેટલું ગુજરાતી સ્વભાષાવાળાને શીખવતા પહેલાં, ખાતે ભાષાના વ્યાકરણની પ્રવર્તમાન સરળતા અસરળતાનો વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણે કેળવણીનો કાચડો

જમિયતરામ છ. પંડ્યા

[ડિસેમ્બર, ૧૯૫૪ ના અંકથી ચાલુ]

એક રીતે નવી કેળવણીના એક અંગના (Contents of Education) સ્વરૂપનો વિચાર અહીં પૂરો થયો ગણાય. પણ છેલ્લે એક ખેતી જેવા ધંધાના શિક્ષણ વિષે જે વ્યવસ્થાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું તે એક નવા પ્રશ્ન પર આપણને લાવી મૂકે છે. તેનો થોડો વિચાર અહીં જરૂરી છે. કેટલાક વર્ષો થયા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક નવી વિચારણા શરૂ થઈ છે કે કેળવણી ક્રિયા મારફત અપાવી જોઈએ, કેવળ શબ્દોદ્ધાર નહિ. આપણા દેશમાં જે નર્ફ તાલીમના નામથી જાણીતી થઈ છે તે યોજનાના મૂળમાં પણ હું ધારું છું કે આ જ વિચાર રહેલો છે. એનો પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે. મને હમેશા લાગ્યું છે કે ‘કાર્ય મારફત કેળવણી’ એ ઉક્તિ બહુ અંશે ભ્રમક છે. કાર્યદ્વારા અમુક ગુણોની કેળવણી આપી શકાય (એટલું જ નહિ પણ

તે ખૂબ સચોટ રીતે), જેમકે ઉલ્ભાપણું, શ્રમ-સહિષ્ણતા, સાદાઈ, ચોક્કસાઈ ઇ., પણ કાર્ય મારફત ઇતિહાસાદિ વિષયનું શિક્ષણ સમગ્રપણે કેવી રીતે અપાય એ મારી સમજમાં કોઈ પણ રીતે જોતરતું નથી. ઇતિહાસાદિના શિક્ષણથી સંઘાતી સમજ-શક્તિની ખિલવણી અમુક અંશે કાર્યથી સંધાય એ સાચું, પણ તે એટલી સંપૂર્ણ હોઈ શકે કે કેમ તે વિષે શંકા છે. ઉપરાંત ઇતિહાસાદિના શિક્ષણથી વિચારની જે સમતુલા મેળવી શકાય છે તે કેવળ કાર્યથી મેળવાય કે કેમ તે પણ એક પ્રશ્ન જ છે. માની લઈએ કે કાર્યદ્વારા કેળવણીમાં જે હેતુ ઇતિહાસાદિના શિક્ષણથી સંધાય છે તે સંપૂર્ણપણે સાધી શકાય છે, તોપણ ઇતિહાસાદિ વિષયો પોતે જ કાર્ય મારફત શીખવી શકાય એ તો એક ભ્રમ જ લાગે છે. મને લાગે છે કે જેઓ કાર્યદ્વારા કેળવણીની

૪૬ : : બુદ્ધિમકાશ

વાત કરે છે તેઓ કાર્યદ્વારા નહિ પણ કાર્ય સાથે કેળવણીની વાત કરતા હોય. તેમનું કહેવું એમ હોય કે વિદ્યાર્થી કોઈ શ્રમ (કાર્ય) કરતો રહે, અને સાથે-સાથ અવકાશના સમયમાં ઇતિહાસાદિ કોઈ વિષયનું અધ્યયન પણ કરતો રહે, તો એની સામે કંઈ કહેવાનું નથી. [શ્રીવિનોબા બાવે તો એટલે સુધી કહે છે કે શિક્ષણ લેવું કે આપવું એ સ્વતંત્ર વ્યવસાય હોવો જ ન જોઈએ. બીજા વ્યવસાયની સાથે જ એ કર્તવ્ય થવું જોઈએ.]

હવે કેળવણીનું એક લક્ષ્ય સદ્ગુણોની ખિલવણી છે એમ કહેલું તેનો થોડો વધુ વિચાર અસ્થાને નથી. વિચાર કરતાં જણાય છે કે સદ્ગુણોની ખિલવણીને કેળવણીનું લક્ષ્ય ગણ્યું એ ઠીક, પણ એ વસ્તુ એટલે કે સદ્ગુણોની પ્રતિષ્ઠા (અર્થાત્ પ્રતિષ્ઠાપન) શિક્ષણ કે બોધથી સાધી શકાય એવી વસ્તુ નથી. એ સધાય છે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુણના આચરણથી અથવા વાતાવરણના બળથી, અને (સહજ વા ઉત્પાદી) વિદ્યાર્થીની પોતાની જ સદ્ભિરુચિથી. એટલે કેળવણીની વ્યવહારુ વ્યવસ્થામાં આ હેતુ સાધવા માટે શી યોજના કરવી એ એક મોટી મુશ્કેલી છે. સદાચારનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડવું અથવા વિદ્યાર્થીની આસપાસનું વાતાવરણ બદલવું એ અહેલાઈથી સાધી શકાય એવી વસ્તુ નથી. આજે દુનિયામાં જે પવન વાઈ રહ્યો છે તેનાથી વિદ્યાર્થીને અલિપ્ત રાખવો એ કંઈ નહિ તો અતિ દુષ્કર વસ્તુ છે. અરણ્યમાં આશ્રમો કે ગુરુકુલો સ્થાપ્યા સિવાય એ વસ્તુ શક્ય નથી. અને તેથી પણ (અરણ્યવાસ સ્વીકારનાર એટલા અધ્યાપકો મેળવીને પણ) એ સંપૂર્ણપણે સધાય કે કેમ તે અનિશ્ચિત જ છે. એથી જ કેળવણીની વ્યવહારુ યોજનામાં એને વતેઓછે અંશે વિદ્યાર્થીની પોતાની ધૃતિ, માન્યાપના (ધરના) સંસ્કાર, અને શિક્ષકાદિના થોડાબણા સંપર્ક પર છોડીને ઇતિહાસાદિ અધ્યાપ્ય વિષયોના શિક્ષણથી કેળવણીકારોને સંતોષ લેવો પડ્યો છે. વાતાવરણ બદલીને નવું શા માટે ન સર્જવું એનો વિચાર પછી કરીશું.

અત્યાર સુધીની વિચારણાનો નિષ્કર્ષ કાઢીએ તો તે એ જ છે કે મનુષ્યમાં સદ્ગુણોની પ્રતિષ્ઠા કરવી તે કેળવણીનું ચરમ લક્ષ્ય ખરું, પણ એ બધું અંશે અન્યપુરુષપ્રયત્નસાધ્ય ન હોવાથી વ્યવહારમાં વિચારશક્તિની ખિલવણીને કેળવણીનું સંનિરૂપિત પ્રયોજન ગણી તેને માટે ઇતિહાસાદિ વિષયોના શિક્ષણની વ્યવસ્થા પ્રથમ કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. સાથે સાથે આજીવિકાના સાધનરૂપ ધંધાના શિક્ષણની પણ એટલી જ આવશ્યકતા હોઈ શાળા-શિક્ષણ પછી તેને માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ધંધામાં જે પેતી જેવા ધંધાનું શિક્ષણ એકાદ વિષયના શિક્ષણની સાથે લગભગ સર્વને આપવાની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં આધુનિક કેળવણીની મુખ્ય ત્રુટિ એક જ જણાશે, અને તે એ કે બીજા વિષયોની કેળવણીની પેઠે ધંધાની કેળવણી વ્યાપક હોવી જોઈએ તે આજે નથી. આ ત્રુટિ સુધારી લેવામાં આવે તો કેળવણીના વિષયોની દૃષ્ટિએ ખાસ કંઈ કહેવા જેવું રહેતું નથી.

અને છતાં આજનું શિક્ષણ નિર્માલ્ય છે એમ કબૂલ કરવું પડે એવું છે. તો આ બન્યું શાથી? એનો જવાબ એ છે કે આજની શિક્ષણપદ્ધતિમાં દોષ છે. તો હવે આપણે આરંભમાં સૂચવેલી શિક્ષણ વિષયક એ વાતમાંથી બીજી વાત, શિક્ષણપદ્ધતિનો વિચાર, હાથ ધરીએ.

ઉપર કહ્યું તેમ આધુનિક કેળવણીનો મોટો દોષ એની પદ્ધતિમાં રહેલો છે. આજે ૩૦થી માંડીને ૧૫૦-૨૦૦ સુધીના વિદ્યાર્થીઓના એક વર્ગને શિક્ષક એકી સાથે શીખવે છે. એમાં જુદી જુદી શક્તિ અને રુચિવાળા વિદ્યાર્થીઓને સરખું કામ કરવાનું રહે છે. ઉપરાંત શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ઓળખતો પણ બાગ્યે જ હોય છે. એટલે શિક્ષણમાં જે એક માનવસંપર્ક અને તેની ગંભીર હોવી જોઈએ તેનો આજે અભાવ છે. ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તો આ સંપર્કનો સમૂળગો નાશ થઈ ગયો છે. ૧૫૦થી ૨૦૦ સુધીના વર્ગ આગળ ખોલી જવું તેને શિક્ષણ કહેવાય કે જાહેર

આપણે? આવી સ્થિતિ છે ત્યાં અધ્યાપક વિદ્યાર્થી વિષે બેદરકાર છે, તેને વિદ્યાર્થીમાં રસ નથી, એમ અધ્યાપકનો દોષ કાઢી બેસી રહેવું તેનો ક'ઈ અર્થ નથી. જે ઉચ્ચ શિક્ષણના સારાં ફળો મેળવવાની આપણી સાચી ઇચ્છા હોય તો આ સંખ્યાને ખૂબ મર્યાદિત કર્યા વિના છૂટકો નથી. આપણે એક વસ્તુ સારી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે કે શિક્ષણ એ યન્ત્રોપાધિ વસ્તુ નથી. શિષ્યરૂપી કાચો માલ શિક્ષકરૂપી યંત્રમાં ખૂબ પ્રમાણમાં નાખીને આપણે શિક્ષિતોનો પાકો માલ જથ્થાબંધ કાઢી શકીએ નહિ. એટલે આપણે શિક્ષણને સફળ, ઓજસ્વી, બનાવવું હોય તો (ઉચ્ચ શિક્ષણમાં) શિક્ષકોની સંખ્યા ઘણી વધારીને એક શિક્ષક પાસે એક વર્ગમાં પંચી વધારે વિદ્યાર્થી ન આવે એવી જોગવાઈ તરત જ કરવી જોઈએ, [સર સી. પી. રામસ્વામી અય્યરે મુંબઈમાં એક બાણજીમાં આ જ વાત કહી છે તે ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે. એમણે કહ્યું કે વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપકનો સંપર્ક એ શિક્ષણમાં અત્યંત આવશ્યક વસ્તુ છે, અને તે માટે વર્ગમાં ૫૦-૬૦ થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ ન હોવા જોઈએ. (જુઓ, 'બુદ્ધિપ્રકાશ', ઓકટોબર, ૧૯૫૪)] આ સંખ્યામાં પણ પરિણામ માટે ફેરફાર કરવો પડે તો નવાઈ નહિ. પરંતુ હાલ તરત આટલો ફેરફાર તો અત્યંત જરૂરી જણાય છે. [આ ફેરફારથી શિક્ષકોની સંખ્યા વધારવી પડે, અને તેથી જોઈતા શિક્ષકો મેળવવા મુશ્કેલ પડે એમ દલીલ કરવામાં આવે. પણ એ દલીલમાં બહુ સત્ત્વ નથી. વર્ગના વિભાગ કરવાથી જે કામ વધે તે ઘણું ભાગે પુનરુક્તિરૂપ હશે. હાખલા તરીકે ગુજરાતીમાં જે પુસ્તક ૧૫૦ના વર્ગને શીખવાતું તેજ પુસ્તક ૫૦-૫૦ ના ત્રણ વર્ગોને શીખવવાનું રહે. આથી શિક્ષકને પોતાના પાઠની ત્રણ આવૃત્તિ કરવી પડે, પણ શીખવવાની વસ્તુ તો તે જ રહે છે. આથી આ નવી વ્યવસ્થામાં કોલેજના અધ્યાપકને આજના કરતાં થોડા વધારે સમય (Periods) આપવામાં આવે તો ખાસ વાધા જેવું નથી. કારણકે અધ્યાપકને વિષયની તૈયારી તો પહેલાં જોઈતી જ કરવાની રહેશે. વળી

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં એક બીજો ફેરફાર કરવા જેવો જણાય છે (તેની ચર્ચા પછીથી કરીશું), તે જો કરવામાં આવે તો આ પ્રશ્ન ઊભો પણ ન થાય.]

પણ આજના શિક્ષણની નિષ્ફળતામાં જે કાઈ સૌથી મોટું કારણ હોય તો તે વિદ્યાર્થીઓની વૃત્તિ છે એમ મને લાગે છે. આજે ઘણા મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓમાં વિદ્યાપ્રીતિ કે વિદ્યા તરફ અભિરુચિ નથી. વિદ્યાર્થીઓનું એકમાત્ર ધ્યેય પરીક્ષામાં સફળતા એ જ હોય છે. આજનો વિદ્યાર્થી વિદ્યાનો અર્થી જ નથી. એને વિદ્યાની ગરજ જ નથી. એટલે જેની એને ગરજ નથી, જે મેળવવાની એને ઇચ્છા નથી, તે વસ્તુ તમે પરાણે એને આપો તો તે એનામાં આત્મસાત્ ન થાય તો તેમાં નવાઈ નથી. આથી જ આજનું શિક્ષણ તેજસ્વી બનતું નથી. એની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ જ આ છે.

વિદ્યાર્થીની આ વિદ્યાવિમુખતામાં વિદ્યાર્થીની અલસતા, આરામપ્રિયતા, વિદ્યાસિતા એ એક કારણ છે. આજે વિદ્યાર્થી શ્રમભીરુ છે-શારીરિક અને માનસિક બંને રીતે. મને લાગે છે કે નૂનન શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ શિક્ષણને સરળ બનાવવાના, વિદ્યાર્થીને અધ્યયનમાં તકલીફ ન પડે એ જોવાના, જે પ્રયાસો કર્યા એથી શિક્ષણશાસ્ત્રમાં ઘણા સુધારા થયા. પણ એનું એક અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું કે એથી વિદ્યાર્થીમાં, પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સહજ હોય છે તે, આરામપ્રિયતાને ટેકા મળ્યો. વિદ્યા એ તો શ્રમસાધ્ય વસ્તુ છે. (વિદ્યા પરિશ્રમાધીના.) એ રમતાંભમતાં રસળતાં રસળતાં, પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી વસ્તુ નથી. પેલું સંસ્કૃત સુભાષિત સાવ સાચું લાગે છે કે-સુખાર્થી ચેત્યજદ્ વિદ્યાં વિદ્યાર્થી ચેત્ત્વેત્ સુખમ્ । કુતઃ સુખાર્થિનો વિદ્યા વિદ્યાર્થિનઃ કુતઃ સુખમ્ ॥ સુખાર્થીને-આરામલોલુપને-વિદ્યા ક્યાંથી હોય? આજે વિદ્યાર્થી આરામલોલુપ છે એટલે એ વિદ્યાપ્રાપ્તિમાં પાછો પડે એમાં નવાઈ નથી. કાઈ પણ વિચારક આ વસ્તુ સહેજે જોઈ શકે એમ છે, એટલે એની વધારે ચર્ચા જરૂરી નથી.

ઉપર જે શિક્ષણની નિષ્ફળતામાં વિદ્યાર્થીનો દોષ બતાવ્યો તે શિક્ષણસંબંધી કે શિક્ષકોની

જવાબદારી ટાળવા માટે નથી. પણ વસ્તુસ્થિતિના એક દર્શનરૂપે છે. એટલે આપણને રુચે કે ન રુચે, એ વસ્તુ ખ્યાનમાં લીધા વિના છૂટકો નથી. હવે વિદ્યાર્થીમાં એ દોષ (વિદ્યા-વિમુખતાનો) છે તેની ચિકિત્સા કરવાની પણ જરૂર છે. વિદ્યાર્થી તો બાળક છે; એનામાં આ દોષ આવ્યો ક્યાંથી? આનો ઉત્તર એક જ હોઈ શકે કે એના માઆપ પાસેથી—અર્થાત્ દરેક ઘરમાંથી એટલે કે સમાજમાંથી. એટલે આ સર્વના મૂળમાં આજની સમાજપરિસ્થિતિ જ કારણરૂપ લાગે છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંપર્કને લીધે હોય કે યંત્ર-વાદને કારણે હોય, આજે આપણો સમાજ આરામ-લોલુપ, શ્રમભીરુ, વિલાસી, અને વિદ્યાવિમુખ બન્યો છે. ઘરમાં અને આસપાસના વાતાવરણમાં આરામ-લોલુપતા, શ્રમભીરુતા અને વિદ્યા પ્રતિ આદર અને પ્રેમનો અભાવ હોય ત્યાં બાળકમાં વિદ્યાપ્રીતિ ક્યાંથી હોઈ શકે? એટલે વિદ્યાર્થીમાં જે વિદ્યાવિમુખતા દેખાય છે તેની જડ આજના આપણા સમાજમાં, આજના વાતાવરણમાં જ રહેલી છે. એટલે જ શિક્ષણના સુંદર ફળો નિપ-જવવાનું, શિક્ષણને તેજસ્વી બનાવવાનું, કાર્ય આપણે ત્યાં આજે કેટલું કડિન છે તેનો ખ્યાલ આવશે. આખા સમાજની રુચિ બદલવાનો આ પ્રશ્ન છે. એનો હલાજ શો એમ પૂછવામાં આવે તો જવાબ એક જ હોય કે શિક્ષણ. શિક્ષણથી સમાજની રુચિ બદલવી જોઈએ. કોઈ કહે કે આ તો આપણે અન્યો-ન્યાયના ચક્રમાં પડીએ છીએ : શિક્ષણથી સમાજની રુચિ બદલવી, અને સમાજની રુચિ બદલીને શિક્ષણ તેજસ્વી બનાવવું! તો તે સાચું છે. પણ એને અન્યો-ન્યાય ન ગણતાં બીજાં કુર-ન્યાય ગણવો, અને એમાંથી જ આપણે રસ્તો કાઢવો જોઈએ. આવા ચક્રમાંથી રસ્તો કાઢવાનો એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે ગમે તે એક વસ્તુથી શરૂઆત કરી દેવી. અને આ શરૂઆત શિક્ષણથી જ કરવી ઉચિત છે એમ કોઈ પણ કબૂલ કરશે. તો મૂળ આપણે શિક્ષણમાં જ અમુક ફેરફારો કરીએ જેથી ધીરે ધીરે સમાજની રુચિ પણ અમુક

અંશે અમુક પ્રકારની થાય. એ ફેરફારો ઉપર કહું તેમ વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા (ખાસ કરીને કોલેજોમાં) ખૂબ ઘટાડવાના અને બૌદ્ધિક શિક્ષણની સાથે જ ખેતી જેવા કોઈક ધંધાના શિક્ષણના આરંભમાં હોય.

વિદ્યાર્થીની આજુબાજુના વાતાવરણનો પ્રશ્ન જરા વધારે વિચારવા જેવો છે. આપણે આગળ જોયેલું કે સદ્ગુણોની ખિલવણી એ કેળવણીનું અન્તિમ લક્ષ્ય છે, અને એ ખિલવણી પ્રત્યક્ષ આચારના ઉદાહરણથી અને આસપાસના વાતાવરણની અસરથી બની શકે. આ રીતે સદ્ગુણપ્રતિષ્ઠા માટે પણ વાતાવરણનો પ્રશ્ન ખૂબ મહત્વનો છે. તો વિદ્યાર્થીની આસપાસ ચોગ્ય વાતાવરણ, સમાજની રુચિ બદલી શકીએ તે ગાળા દરમ્યાન, રચવાનો કોઈ ઉપાય છે કે નહિ? શાળાઓમાં અને કોલેજોમાં અમુક સાદાઈનું ધોરણ દાખલ કરીને અને ઉપર કહું તેમ ખેતી જેવા ધંધાનું શિક્ષણ દાખલ કરીને સાદાઈ, શ્રમશીલતા ઇ. કેટલાક ગુણોને અનુકૂળ વાતાવરણ સરજી શકાય, પણ શહેરોમાં મોજશોખના સાધનોની વચ્ચે રહીને મોજશોખની, વિલાસિતાની, વૃત્તિને કમી કરવાનું વાતાવરણ સરજવું મુશ્કેલ દેખાય છે. એને માટે આપણા કેળવણી કેન્દ્રો ગામડામાં ખસેડ્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય હોય એમ દેખાતું નથી. ખેતી જેવા ધંધાના શિક્ષણ માટે પણ આ વસ્તુ જરૂરી છે. એટલે મોડાવહેલા આ ફેરફાર આપણે કરવો જ પડશે એમ લાગે છે (સિવાય કે ઑકસફર્ડ કે કેમ્બ્રિજ જેવાં વિદ્યાનગરો આપણે વસાવીએ). જો કે ગામડાંઓમાં પણ આજે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ, મોજશોખના વાતાવરણની અસર થઈ ચૂકેલી છે, છતાં ત્યાં હજી સાદાઈ અને હાથમહેનતની ટેવ અમુક અંશે જળવાઈ રહેલી છે. એટલે એ ગુણો પૂરતું ત્યાંનું વાતાવરણ કેળવણીને વધુ અનુકૂળ છે. [ઉપર શ્રી નાનાલાઈના લોકભારતીના પ્રયોગનો નિર્દેશ કરેલો જ છે. આ દિશામાં અલિયાબાડા, મૌરાપટ્ટમાં શ્રી ડોલરરાય માંકડનો પ્રયોગ પણ કેળવણીકારોએ ખ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.]

સદ્ગુણપ્રતિષ્ઠા અંગે ઉપર કહેલું કે એ શિક્ષણ

કે બોધથી સાધવી શક્ય નથી, એ ખરું છે છતાં એમ કહી શકાય કે યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય સંદર્ભમાં સત્-સાહિત્યનું શિક્ષણ અપાય તો તે વિદ્યાર્થીની સદ્બિરુચિને સંકારવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. (ઉપર વિદ્યાર્થીની સદ્બિરુચિને ઉત્પાદ્ય પણ કહેવી તે આ આભિપ્રાયથી જ.) આ વસ્તુ પરત્વે આપણા આધુનિક શિક્ષણની એક ત્રુટિનો અહીં ઉદ્ભવ કરવો યોગ્ય લાગે છે. આજે આપણે ત્યાં જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં સદ્ગુણો પ્રત્યે (તેમજ દુર્ગુણો પ્રત્યે પણ) એક જાતની ઉદાસીન, તટસ્થ, વૃત્તિ આપણે રાખીએ છીએ. જાણે એ સદ્ગુણોને જીવન સાથે કંઈ સંબંધ જ ન હોય એ રીતે એના ઉદ્ભવ કે અર્થા કરવામાં આવે છે. આથી આપણું શિક્ષણ વિવેકબુદ્ધિની ખિલવણીમાં બલે ઉપયોગી થતું હોય, જીવન જીવવામાં તે ઉપયોગી થતું નથી. આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિની આ પણ એક મોટી ત્રુટિ લાગે છે. અહીં સદ્ગુણોનો સીધો બોધ આપવો જોઈએ એમ કહેવું અભિપ્રેત નથી. એ રીતે સદ્ગુણો રોપી શકાતા નથી તે પહેલાં કહેવું જ છે. પણ સદ્ગુણ પ્રત્યે પ્રેમ, એક પ્રકારની ઉન્મા, અધ્યાપકો પોતાના શિક્ષણમાં બતાવે તો તે ગુનો નથી; બિચારું સદ્ગુણ તરફ અભિરુચિ ઉપજાવવામાં તે કારણભૂત થાય એમ મને લાગે છે.

કેળવણી વિષે આટલી વિચારણા પછી એ વિષયમાં ખાસ કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. પણ હવે શિક્ષણ પરત્વે એક બે વાતનો અહીં નિર્દેશ કરીએ તો તે અસ્થાને ન ગણાય. આજે આપણે ત્યાં કોલેજના પહેલાં બે વર્ષોમાં (ખાસ કરીને આર્ટ્સ વિભાગમાં) જે શિક્ષણ અપાય છે તે જાણમાં જે સામાન્ય શિક્ષણ અપાય છે તેનું જ ચાલુ વહેણ (Continuation) છે. નાગરિકશાસ્ત્ર, ભાષાઓ, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ વિષયોનું સામાન્ય શિક્ષણ એ વર્ષોમાં અપાય છે. હવે શિક્ષણનું મુખ્ય અંગ જે વિષયનું બિંદુ અધ્યયન તેને એમાં ઓછો અવકાશ રહે છે. એટલે એ બે વર્ષનો અભ્યાસ કોલેજના અભ્યાસક્રમમાંથી દૂર કરાય તો વાંધા જેવું નથી. એને બદલે જરૂર જણાય તો જાણના અભ્યાસમાં એને દાખલ કરી જાણના શિક્ષણમાં એકાદ બે

વર્ષનો વધારો કરી શકાય. ઉત્તર હિન્દમાં એને માટે ઇન્ટરમીડિયેટ કોલેજોની ગોઠવણ હોય છે. પણ એને બદલે જાણાઓમાં જ એ અભ્યાસક્રમ રખાય તો ખોટું નહિ. એથી એ વિષયોનો અભ્યાસ પણ કંઈક વધારે દૃઢ બને, અને કોલેજોમાં મોટા વર્ગોનો પ્રશ્ન બણે ભાજે આ બે વર્ષોને લીધે જ હોય છે તેનો પણ એની મેજે જ ઉકેલ આવે.

આ રીતે ઉપર જે વિચારણા કરવામાં આવી તે નવીન શિક્ષણયોજનાની એક રૂપરેખા છે, એનું સર્વ વાતોથી સંપૂર્ણ ચિત્ર નથી પણ આ રૂપરેખા મુખ્યત્વે સ્વીકારવામાં આવે તો જુદા જુદા અંગોની વીગતો નક્કી કરવાનું બહુ મુશ્કેલ પડે એમ નથી. વળી આરંભનો કેટલોક કાળ વીગતો નક્કી કરતાં પહેલાંના પ્રયોગકાળ તરીકે જાણ તોપણ વાંધા નથી. કેળવણીકારો જાગ્રત રહે તો નવી યોજનાનું ચોક્કસ રૂપ બહાતાં બહુ સમય જાય નહિ. પ્રશ્ન એ યોજના સ્વીકારી કાર્ય આરંભવાનો છે. યોજનામાં મુખ્ય વાતો તો આટલી જ છે : ધંધાનું શિક્ષણ સામાન્ય શિક્ષણ જેટલું જ બાપક બનાવવું, તેમાં ખેતીનું શિક્ષણ લગભગ સર્વ માટે ફરજિયાત બનાવવું, કેળવણીના કેન્દ્રો બને ત્યાં સુધી ગામડાંઓમાં લઈ જવા, આજે આર્ટ્સ કોલેજમાં પહેલાં બે વર્ષો અનેક વિષયોના સામાન્ય શિક્ષણમાં જાય છે તે કાઢી નાખી એ શિક્ષણ જાણાઓમાં મળે એવો પ્રયત્ન કરવો, અને છેલ્લે કોલેજોમાં વર્ગની વિદ્યાર્થીસંખ્યા જે અમર્યાદિત રીતે વધેલી છે તેમાં મોટો ઘટાડો કરવો (કહો કે વર્ગની સંખ્યા પચાસેક જેટલી નક્કી કરવી). આમાંની પહેલી બે વસ્તુઓ આજની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં કેટલોક ધરમળથી ફેરફાર માગે છે. પણ છેલ્લી બે વસ્તુઓ તો બહુ મોટા ફેરફાર સિવાય પણ અમલમાં મૂકી શકાય એવી છે. કંઈ નહિ તો છેલ્લી વાત (વર્ગની સંખ્યા અમર્યાદિત કરવાની) તો તાબડોતોળ અમલમાં મૂકી શકાય એવી વસ્તુ છે. યુનિવર્સિટીઓ ધારે તો તરત તેનો અમલ કરાવી શકે. માત્ર શિક્ષણને તેજસ્વી બનાવવાની સાચી ધગજ યુનિવર્સિટીના કાર્યવાહકોમાં જોઈએ.

આ બહા તો જવી જ નોઈએ

જે સમાજ પરિશ્રમમાથી છટકવાની તરફીય સતત શોધ્યા કરતો હોય તે અનિવાર્યપણે સદા અને જુગારને પાટલે જઈને જ બેસવાનો. મને લાગે છે કે શબ્દરચના હરીફાઈ એક સામાજિક આફત બની ગઈ છે. પરંતુ મને એમ લાગે છે કે એ મૂળ દરદ નથી, પણ તેનું બાહ્ય ચિહ્ન છે. જ્યાં સુધી આપણે, બણેલાઓ, દાખલો નહિ બેસાડીએ, શ્રમની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત નહિ કરીએ, આ જાતની પ્રવૃત્તિમાં પડેલા લોકો સાથેનો સંબંધ તોડી નહિ નાખીએ અને તેમનો વિરોધ નહિ પોકારીએ ત્યાં સુધી કોઈ સુધારો શક્ય નથી. કાયદા દ્વારા નિષેધાત્મક પગલાં લેવાય તેનાથી રોગ માત્ર દબાઈ જશે. પણ તે પછી જો કાર્ય નહિ થાય તો કશું જ પરિણામ નહિ આવે. કોઈ બીજો માર્ગ શોધીને દરદ બહાર નીકળી આવશે જ.

ઉછરંગરાય ન. ઢેખર
(પ્રમુખ : હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા)

*

શબ્દરચના હરીફાઈને નામે આપણાં લખી-વાંચી જાણનારાં લોકોમાં જે ખુલ્લો જુગાર ચાલી રહ્યો છે, અને તેને છાપાવાળાઓ તેમ જ બુદ્ધિજીવી ખંધા શિક્ષિતો તરફથી વાહિયાત પણ સોહામણી દલીલો બંધે જે રીતે પેરે પેરે કરીને ઉત્તેજવામાં આવે છે તે આપણી પ્રજાને માટે દારૂની બદી જેટલું જ ખાતક છે, અને આનો સદંતર અને સર્વ રૂપમાં પ્રતિબંધ ફરમાવવાની બાબતમાં પોતાને પ્રજાના કલ્યાણ અર્થે હસ્તી ધરાવવાનો (‘વેલ્ફેર સ્ટેટ’ હોવાનો) દાવો કરનારા રાજતંત્રને માટે બહુ દોષરૂપ છે. પ્રજાનો સમજી વર્ગ આ બાબતમાં ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખે અને તેમ આ બદીનો ઘેર વિરોધ કરવામાં ગફલત રાખે એ તો કેવળ અક્ષમ્ય જ છે.

સ્વામી આનંદ

*

શબ્દરચના હરીફાઈને નામે ધૂમ જુગાર અત્યારે ચાલી રહ્યો છે, અને એની બદીમાં સારાં સારાં વર્તમાનપત્રો તથા અગ્રગણ્ય ભાષ્યકર્તાઓ પણ ફસાય

છે. આ જુગારને ડામવા સરકારે યોગ્ય પગલાં લેવી જોઈએ એમ હું માનું છું. કોઈ પણ સમજદાર માણસે આ જુગારને ઉત્તેજન ન આપવું જોઈએ. આ બદી સત્વર બંધ થાય તેમ હું ઇચ્છું છું.

નરહરિ પરીખ (ખારડોલી)

*

શબ્દરચના જુગારની બદી મનોરંજન અને તેને મળતાં રૂપાળાં નામોને બહાને આપણા દુઃખી સમાજમાં વધારે દુઃખ પેદા કરવા લાગી છે. કહે છે કે, એક જણને રાતે સ્વપ્ન આવ્યું કે, અધ્યા જીવ, હું આખા ગામ તરફથી જવાબો બર, તો તને જીત મળશે! આ સરાસર જૂઠું કે વહેમ હોવા પૂરો સંભવ છે. લોકમાનસની નબળાઈઓને ફેલી ખાવાની યુક્તિ એમાં હોય, તોય નવાઈ નહીં. આમ દેવદેવીઓને નામે સમાજમાં ધંધા કરી ખાનારા કેવા કેવા હોય છે, એ આપણાંથી અજાણ્યું નથી. આ નવી બદી પણ એ પંથે છે કે શું ?

વાત એમ છે કે, ‘નબળા ઢોરને બગાઈઓ બણી’ — એ બાટ આજે આપણા છે. અત્યારે સમાજનું અર્થતંત્ર સુખી અને દુરસ્ત નથી: બીજી બાજુથી લોભની માત્રા વધતી જાય છે, અને સંતોષ-વૃત્તિ કે પ્રામાણિકતા સંતાતી જાય છે. તેમાં સુધારા કરવા માટે પ્રયત્નો શરૂ થાય છે. તેવા સંધિકાળમાં જે તંગી, પીડાઓ અને ચિંતા જાગે તથા બેકારી-બય લાગે, તેનો માર્યો સમાજનો બણેલો સમુદાય હયાતિયાં મારે છે. વ્યૂહના જુગાર જેવી બગાઈઓ તેમાંથી તો નથી વળગતી ?

અને લોભિયા હોય ત્યાં ધુતારા શું કામ ના ફાવે ?

સમાજમાં લોભનાં બાબડાં બરાય તો તેમાં ડગાઈનાં જંતુ પેદા થઈને જૂઠું, દગો, ઇંડો રોગો પેદા થયા વગર રહે નહીં. એનું ડી. ડી. ટી. પછી કાઢવું જ પડે.

આ બદીનો વિરોધ ઠીક જાગતો જાય છે, એ આપણા સમાજશરીરનું આરોગ્ય બતાવે છે. સામેથી વ્યૂહવાળા પણ જાહેરખબરની જૂઠું-કળા બરોબર ઠેકવતા લાગે છે. તેઓ કેવળ સાહિત્યિકોને જ નહીં,

છાપાવાળાનેય ખટવીને કામ લે છે. તેઓ એમની જાહેરખબરોથી છાપાં ભરે છે.

એટલું જ નહીં, પોતાના વ્યૂહ કાઢી નવાં છાપાં જન્મે છે કે જૂનાં નમે છે, એવું સાબળયું.

આથી કરીને વ્યૂહ સામેના આ ધમસાણમાં લોક પાછા ન પડે, એ જરૂરનું છે. એ દષ્ટિએ એક સૂચના છે. આ શબ્દજુગારમાં જીતનાર જૂજ અને હારનાર ધણા છે, એ ઉઘાડું છે. પણ રંજક અને લોભાવણી હોય જાહેરાત જીતનારથી જ થાય છે. જાણે કે, એમાં જે પડે તે જીતતો જ હોય, એવો ભાસ લોકમાનસ પર પેદા થાય છે; અને એના વધી રહેલા એજન્ટો એ ભાસ પેદા કરવા લાગેલા છે. ખરી વાત એ છે કે, મોટા ભાગના લોક હારે છે ને પાયમાલ થાય છે. એ હારનારા અને પાયમાલ થનારાની કથાઓ વીણી વીણીને ખૂબ આગળ કરવી જોઈએ. આ કામ કરવા જેવું છે. કહે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ અને ગરીબ મજૂરો પણ આમાં પડતા જાય છે !

આ એજવાબદાર બદી અને તેના અડ્ડા જેવાં થયેલાં છાપાં કાજીમાં લેવા માટે સરકાર જે કરી કરી શકે તે કરશે, એમ આશા છે. છાપાંમાંથી જણાય છે કે, વડી સરકાર તેને માટે કાંઈક કાયદો વિચારે છે. પણ ખરું કામ તો લોકોએ કરવાનું રહે છે; પોતે એમાં ન પડે અને પાસેના બને તેટલાને પડતા વાળે; અને પડેલા કે પાયમાલ થયેલાનાં ઉદ્ધારણો પ્રજા આગળ મુકાય, — જેમ દારૂ વિષે મુકાતાં આંખ્યાં છે તેમ.

૨૬-૧-૫૫

મગનભાઈ દેસાઈ

(હરિજનઅંધુમાંથી)

*

શબ્દરચના હરીફાઈને નામે ચાલતો જુગાર અંધ કરવો જોઈએ.

બાળ ગંગાધર ખેર (મુંબઈ)

*

શબ્દરચના હરીફાઈ જુગાર જ છે. તેમાં હરા-મના પૈસા મેળવવાની અદ્દાનત છે; પુરુષાર્થ કર્યા વિના કમાઈ લેવાની નામદંગી છે. તેની વ્યવસ્થા

કરનાર પુષ્કળ કમાણી કરી જાય છે. શાળા-કોલે-જોમાં લણતાં છોકરા-છોકરીઓ તેની પાછળ સમય ને શક્તિ ગુમાવીને લણતર બગાડે છે. શિક્ષકો અને પ્રોફેસરોનું પણ તેમ જ થાય છે. જે મધ્યમવર્ગ આજે ગરીબી ભોગવે છે તે જ આ હરીફાઈના ફંદામાં ફસાઈ જઈ વધારે દુઃખી થાય છે. માટે સરકારે વિના સંકોચે તે અટકાવવી જોઈએ, અને જરૂર પડે તો યોગ્ય કાયદાની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. તુર્ત અટકાવવા માટે ‘ઓર્ડિનન્સ’ કરવું પડે તો તે પણ કરતાં અચકાવું ન થયે.

શારદાખલેન મહેતા : સુમન્ત મહેતા (અમદાવાદ)

*

હું જોઉં છું કે પરાપૂર્વથી ભાગ્યવાદે ટેવાયેલો આપણો દેશ આવા જુગારોથી વધારે ને વધારે પુરુષાર્થહીન બનતો જાય છે, થોડું ગુમાવીને કે ગુમાવ્યા વિના વધારે ને વધારે મેળવવાની ઇચ્છા એટલે સુધી વ્યાપેલી દેખાય છે કે સંખ્યાબંધ માણસો જરૂરી કર્તવ્યો ત્યજીને પણ શબ્દવ્યૂહ પાછળ ઘેલા થાય છે. કેટલાય તો રોજિંદુ કામ કરી તેમાંથી થતી થોડી આવકને પણ દારૂમાં ખર્ચે તેમ શબ્દવ્યૂહમાં ખર્ચી નાખે છે અને પાયમાલ થાય છે. શબ્દવ્યૂહના દલાલો હજમ, ધોખી, દરજી વગેરેની દુકાનો પર જાય છે. પેલા કશું ન જાણતા હોય તોય દલાલોએ આપેલી આશાને તાંતજી શબ્દવ્યૂહમાં પૈસા વેડે છે. હજારોમાં કોઈ એકાદ સફળ થયો ત્યારે એની સફળતા હજારોને કેટલી પીણાની પેટે વધારે ઘેલા બનાવે છે. આ જુગાર જ્યારે જીવિકાસને બહાને શિક્ષિતો અને અધ્યાપકો દ્વારા પોષાતો જોઉં છું ત્યારે તો એ શિક્ષિતો કહેવાતાં ભાઈ-બહેનો પ્રત્યે માત્ર ‘પ્રભુ બચાવો’ એવી દુવા જ માગવાની રહે છે. નિર્ણાયક સમિતિમાં જેઓ ભાગ લે છે તે તેમાં નિમાયા પહેલાં શબ્દવ્યૂહનો વિરોધ કરતા; પૈસા મળ્યા એટલે પડખું અદ્દયું. ખરેખર, શિક્ષિતોની જીવિકા મને તો વેશ્યાજીવિકા કરતાં જરાય ચડિયાતી લાગતી નથી. આવા નિર્ણાયક માત્ર શાપ-રૂપ છે, એમ હું સ્પષ્ટ માનું છું. શબ્દવ્યૂહના વ્યાપારીઓ એવા પાવરધા ને રમતિયાળ છે કે

પર : : બુદ્ધિપ્રકાશ

સમાજે તેમનો બહિષ્કાર કરવો ધટે, અગર સરકારે સાંવજનિક હિતની દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી સંપૂર્ણ નિયંત્રણ મૂકવું ધટે. નહિ તો પ્રજા-ઉત્થાનની કોઈ પ્રવૃત્તિ જોડાં મૂળ નાખી નહિ શકે, પ્રજા પૌરુષહીન બનશે.

સુખલાલજી (અમદાવાદ)

*

શબ્દરચના હરીફાઈ એ એક જાતનો ખુલ્લો જુગાર છે. દુર્ભાગ્યે વિદ્વાનો અને સંસ્થાથી પ્રતિષ્ઠા પામેલા બાઈઓ આને ટેકા આપી રહ્યા છે. આનો ઉકેલ એકલું રાજ્ય નહિ લાવી શકે. અલબત્ત, મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી કાનૂન થવો જ જોઈએ. પરંતુ આનો સર્વાંગી ઉકેલ પ્રજા પોતે જ લાવી શકશે. ઠેરઠેરથી લોકવિરોધ જીઠવો જોઈએ. પ્રસંગ પડ્યે સામુદાયિક ઉપવાસો કરીને પણ આ સામાજિક સડો ઝપાટામાં વધી રહ્યો છે તેને ડામવો જ રહ્યો. શબ્દરચના હરીફાઈમાં રસ લેતાં બાઈબહેનોની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા સામે જાહેર અને નૈતિક ઝુંબેશ જીઠવી જોઈએ.

સંતખાલ

*

આજે સમાજમાં જ્યાં જ્યાં વિષમતા દેખાય છે ત્યાં વધી ગયેલી હરામનું ખાવાની વૃત્તિ જ એના મૂળમાં પડી હોય છે. આજે આગેવાનો કહે છે કે શ્રમપરાયણ બનો; કેળવણી એવી રચો કે નાનાં બાળકોમાં પણ શ્રમ-પ્રતિષ્ઠાના અંકુર ફૂટે; વિનોબાજીનું બુદ્ધાનયન અદાલત પણ મહેનતની રોટી ખાવાની પ્રેરણા આપનારું છે. આ બધા શુભ ભાવો અને શુભ પ્રયત્નોથી તદ્દન જીવટી ગતિ વહેવડાવનારું આ શબ્દરચના હરીફાઈના જુગારનું અદાલત છે. સરકાર અને સમાજના ડાહ્યા ગણાતા લોકો પ્રજામાં મફતનું ખાવાની વૃત્તિ વધારે એવી હરીફાઈ અને એનાં અનિષ્ટોને એક ક્ષણ પણ કેમ નબળા દે છે એ મારી સમજમાં નથી આવતું. હવે તો એનું ઝેર ગામડાંની બહેનો અને બાળકો સુધી પહોંચવા લાગ્યું છે. મને તો એમ લાગ્યું છે કે દારૂ અને અફીણ કરતાં પણ આ વ્યસન સમાજજીવનને વધારે હાનિ પહોંચાડી રહ્યું છે. મધ્યસ્થ તેમ જ

રાજ્યોની બધી સરકારોએ તેમ જ પ્રજાના હિતસ્વીઓએ ભારે પુરુષાર્થ કરીને પણ આ વધતી જતી બદી રોકી દેવી જોઈએ.

બખ્તભાઈ મહેતા (ચામણ)

*

ગરીબો અને મધ્યમવર્ગનાં બાળાની ક્ષયની જેમ ધીમી પણ નિશ્ચિત બરબાદી કરનાર આ અનિષ્ટે આજે ભયંકર વ્યાપકતા મેળવી છે. અનેક કુટુંબોની રોટી જૂંટવી લઈ એ તેમને નિરાશામાં અને પારાવાર વેદનામાં ધકેલ્યે જાય છે. આ દૈત્ય વધુ હુલ્લુપુલ્લુ અને તે પહેલાં પ્રચંડ અદાલત દ્વારા તેને દફનાવી દેવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી જોઈએ. હરીફાઈમાં ભાગ લેનારાઓ જુગારીઓ અને દારૂડિયાની કક્ષાના છે, અને તેના સંચાલકો અને સમિતિ-સભ્યો જુગારના અફવાળા અને કલાલો છે, તે વાતનું જ્ઞાન સૌને કરાવવું જોઈએ. મધ્યસ્થ અને રાજ્ય સરકાર આ અનિષ્ટને ડામવા અંગે પગલાં લેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે. આ વખતે ધારાસભામાં આ અંગે એક ઠરાવ મેં રજૂ કરેલ છે....

પ્રભુદાસ બા. પટવારી (ધારાસભ્ય : મુંબઈ)

*

શબ્દરચના હરીફાઈ એ હરીફાઈ નહિ પણ જુગાર જ છે. એમાં જો બુદ્ધિ કેળવાય એમ કહેવાતું હોય તો એ ડગનારી વસ્તુ છે. જીવટી આનાથી આમ પ્રજાની બુદ્ધિ બળત થાય છે. પાંચ આનામાં પાંચ લાખ મેળવવાની લતે ચઢી માણસ ખુવાર થઈ જાય છે. આજે જ્યારે શ્રમની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો સમય છે ત્યારે આવી જુગારી મનોદશા ભારતને કેમ પે.પાય ?

પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં નામ મૂકીને આ વસ્તુ સાહિત્યની છે, બુદ્ધિ વધારનારી છે, એવો ભ્રમ પ્રજાના મન ઉપર ડસાવી દેવામાં આવે છે. એવું જ મેળાવડાઓનું છે. એકાદ જણને મોઢું ધનામ મળે એટલે મોટો મેળાવડો યોજવામાં આવે છે; કોઈ આગળ પડતા માણસને એનો પ્રમુખ બનાવવામાં આવે છે; અને આ રીતે ઘોળા દિવસની લૂંટ અને જુગાર પણ પ્રતિષ્ઠિત બની જાય છે. આવા મેળા-

વડાઓ સામે યુવાનોએ, યુવક-મંડળોએ ખુલ્લો વિરોધ કરવો નોંધએ. હું તો એટલે સુધી માનતો થયો છું કે આ જુગારને રોકવા માટે ગામોગામ સરખસો કાઢી અને જરૂર પડે તો પિકેટિંગ કરી ઉગ્ર લોકમત તૈયાર કરવો નોંધએ. દેશની ગરીબમાં ગરીબ પ્રજાને વ્યૂહના સાચાસામાં જકડી લેવામાં આવે છે, અને મોટા ધનામોની ઇદ્રજામાં જનતા ફસાય છે. એને છોડાવવા સહુએ પ્રયત્ન કરવો નોંધએ.

નવલસાઈ શાહ (ગૂંદી)

*

રાષ્ટ્રના નવલસાઈ માટે પ્રજાએ પ્રયત્ન પુરુષાર્થ અને અતિશય શ્રમ કરવો નોંધએ. પણ પ્રજાના એ યુથોને દાખી દેનારી શબ્દરચના હરીફાઈએ અત્યંત ગરીબ અને પછાત વર્ગના લોકોને પણ નિયોવી કાઢ્યા છે. શબ્દરચના હરીફાઈનું વ્યસન આજે બધા પ્રકારના લોકોમાં નોવામાં આવે છે. શાળાનો મહેતાજી, કારકુન, મજૂર, બંગી, વેપારી અને ગુમાસ્તાઓ એમાં સપડાયેલા છે. ધરના કામધંધામાંથી જાંએ નહિ આવતી સ્ત્રીઓ પણ કામને બાળુએ મૂકી લાખો રૂપિયાની લાંલચે પોતાનું નસીબ અજમાવવા માટે શબ્દરચનાના ઉકેલમાં જ ગૂંથાઈ રહેલી નોવામાં આવે છે. પણ આ તો બણેલી સ્ત્રીઓની વાત થઈ. અબણુનું શું ? તેઓ આના એ આના આપી એક એન્ડ્રી બરાવે છે અને પાયમાલી નોતરે છે. અને એન્ડ્રી બરી આપવાનો ધંધો કરનારને ત્યાં પણ ટંકશાળ પડે છે.

દારૂના વ્યસનથી જેમ કુટુંબો પાયમાલ થાય છે તેમ આ શબ્દરચનાના જુગારથી અનેક કુટુંબો પાયમાલ થઈ રહ્યા છે એનો હજી આપણા રાજ્યકર્તાઓને બાબે જ ખ્યાલ હોય. પણ પ્રજાના સંસ્કાર-મહત્તરનું પવિત્ર કાર્ય કરનારા સાહિત્યસેવકોમાંથી કેટલીક સત્વશીલ વ્યક્તિઓને બાદ કરતાં એ જુગારને પોષનારા અને તેને પ્રતિક્ષા આપનારાની સખ્યા પણ ઠીક ઠીક છે. પ્રજાને પ્રારબ્ધવાદી, પુરુષાર્થ-હીન, કંગાળ, અને સત્વહીન બનાવનારી શબ્દ-

હરીફાઈના જુગારની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાઈને પોતાની પામરતા વ્યક્ત કરતા સાહિત્યકારોનો પ્રજાએ વિરોધ કરવો નોંધએ. પૈસાનો લોભ એવો છે કે વાણી-સ્વાતંત્ર્ય માટે કડક લેખ લખનારા તંત્રીઓ પણ આ શબ્દરચનાની જાહેરખબરથી પાણીપાણી થઈ જાય છે અને જાહેરખબર પોતાનાં છાપામાં ન છાપવાનું તેજ પ્રગટ કરી શકતા નથી. અને સર્વગતાનો દાવો કરતા કેટલાક રાજદારી પુરુષો પણ બુદ્ધિની કસોટીને નામે પ્રજાનું હોર ચૂસનારી પ્રવૃત્તિને પોતાની મહોર મારી આપે છે. એવા રાજદારી પુરુષો, સાહિત્યકારો અને તંત્રીઓ આ બચંકર પ્રવૃત્તિના ફેલાવા માટે જવાબદાર છે, એ પ્રજાએ ન ભૂલવું નોંધએ. આ પ્રવૃત્તિનું સમર્થન કરનાર બલબલા ચમરબંધી રાજદારી નેતા કે સાહિત્યકારોનો વિરોધ કરવાનો અને ચૂંટણી દ્વારા મળતું સન્માનનું એક પણ સ્થાન તેને ન આપવાનો પ્રજાએ નિર્ધાર કરવો નોંધએ. જે પ્રેક્ષકો એમાં બળેલા છે તેમનો વિરોધ વિદ્યાર્થી મંડળોએ કરવો નોંધએ.

મુંબઈ સરકારે કેટલાંક નિયંત્રણો એ બદીને ડામવા માટે મૂક્યા હતાં, પણ એ સંચાલકોએ પરપ્રાન્તમાં પોતાની એફિસો ખસેડીને સરકારનાં નિયંત્રણોને નિષ્ફળ બનાવ્યાં છે. તેથી ભારત સરકારે એ પ્રશ્ન હાથ ધરવો નોંધએ. સરકારનું ધ્યાન ખેંચવા આપણે પ્રયત્ન આદોલન કરવું નોંધએ, અને સાથે સાથે એ બદીમાંથી મુક્ત થવા પ્રજામતને પણ ધડવો નોંધએ. શબ્દરચના હરીફાઈનું પાપ નાખૂદ ન થાય ત્યાં સુધી જુએશ ચાલુ રાખવાનો આપણે સંકલ્પ કરીએ.

લલ્લુભાઈ મકનજી પટેલ (ધારાસભ્ય : મુંબઈ)

*

આજે આપણો દેશ નવલસાઈના પ્રયંત પુરુષાર્થમાં મંડ્યો છે, તે જ સમયે પ્રજાના પુરુષાર્થને હણનારી, નસીબવાદને પોષનારી, મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગને શોષનારી અને આખી પ્રજાના માનસને નિર્માળ બનાવનારી શબ્દરચના હરીફાઈની આ જુગારી પ્રવૃત્તિ દેશની પ્રગતિના માર્ગમાં બચંકર આડખીલી-રૂપ છે. ભારત સરકારે એના ઉપર તત્કાળ પ્રતિબંધ મૂકવો નોંધએ — કેવળ નિયંત્રણો મૂક્યે નહિ આલે.

૫૪ : : બુદ્ધિપ્રકાશ

આપણા કેટલાક લેખકો, વિદ્વાનો અને અધ્યાપકો આ સમાજશ્રેણી પ્રવૃત્તિને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો લાભ અને સહકાર આપી રહ્યા છે, એ તો ભારે ખેદ અને શરમ ઉપજાવનારી વાત છે. વિશાળ લોક-હિતનો વિચાર કરી, અંગત લાભને જતો કરી, આ જુગારને સમાજમાં અપ્રતિષ્ઠિત કરવામાં તેઓ સાથ આપે એવું આપણે ઇચ્છીએ.

નગીનદાસ પારેખ (તંત્રી : બુદ્ધિપ્રકાશ)

*

એક વિદ્વાન મિત્રે એક વાર કહ્યું હતું તેમ, પ્રજાને પાણીમાં મૂકીએ ભરાવનાર આ શબ્દરચના હરીફાઈઓના સર્વભક્ષી જુગારના જુગાળ સામે અવાજ ઉઠાવવાના પ્રસ્તાવને મારો સંપૂર્ણ ટેકો છે. એકીસાથે હજારો રૂપિયાનાં પ્રવેશપત્રો ભરનારાના —અને કેટલાકેએ તો તે ભરવા ખાતર ધરનાં ધર ને માલ-મિલકત વેચી નાખ્યાના—દાખલા સાંભળીને છાતી ખેસી જાય છે. આ જુગાળને કેમ અટકાવી શકાય તેની સૂઝ પડતી નથી. પણ તે માટે જે કંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તેને સમર્થ બનાવવા માટે એકેએક સહૃદય નાગરિકનો નિર્વિવાદ ટેકો હોવો જ જોઈએ.

બચુભાઈ રાવત (તંત્રી : કુમાર)

*

આખોની લાક્ષણિકતા આપતી આ શબ્દરચના હરીફાઈઓ આજના સ્વરૂપે ચોક્કસ અનિષ્ટરૂપ છે, અને ભારત સરકારે વટહુકમ કાઢીને પણ આખા દેશમાંથી આ અનિષ્ટને સદંતર બંધ કરાવી દેવાની જરૂર છે. ઇનામોની મર્યાદા મૂકવાથી છટકાપારીઓ શોધાય તેમ ન થવા દેવું જોઈએ. એ માટે સદંતર બંધ કરવાની રીત જ સાચી છે. ભારત સરકાર આવો સદંતર બંધ કરાવવાનો માર્ગ કદાચ નહિ લે; તે માટે બહાપોહની જરૂર છે.

કપિલરાય મહેતા (તંત્રી : ગુજરાત સમાચાર)

*

શબ્દરચના હરીફાઈને નામે ચાલી રહેલો જુગાર આપણા સાક્ષરોની સહાનુભૂતિથી ઠીક ઠીક ગૌરવવંતો બન્યો છે. આ બદીને સત્વર અટકાવવાની

જરૂર છે. પણ મને ડર છે કે આપણા બંધારણમાં એને બંધ નહિ કરી શકાય. હા, સરકાર ધારે તો બંધ જ કરી શકે. પરંતુ સરકારને એમાંથી સારી જેવી આવક થાય છે, એટલે એ હજાર ગણણે માળીને પાણી પીશે. આ બદી છે, અને તેને સત્વર અટકાવવાની જરૂર છે એમાં તો બે મત છે જ નહિ.

આપાસાલ ગ. વૈદ (તંત્રી : બિષ્ણુભારતી)

*

શબ્દરચના હરીફાઈ માત્ર ધનની જ નહિ, પણ મહેનત વિના મફતનું મેળવવાની વૃત્તિ ઊભી કરી મનની પણ ખાનાખરાબી કરી રહી છે. ગઈકાલનો જ દાખલો આપું : હું મૂળી ગયો હતો. એ નાનકડા ગામમાં એક ખેડૂતે બે માસમાં અઢારસો રૂપિયાની 'એન્ટ્રીઓ' ભરી છે. કંઈ પણ ઇનામ ન આવતાં અત્યારે ચિત્તભ્રમ જેવી દશામાં ખજામાં બળદ હાંકી રહ્યો છે. છોકરાંઓ તેની ઠેકડી કરી ધૂળ ઉડાડે છે, ગામડાંમાંથી આવતા સમાચારો મુજબ, હરીફાઈની ટપાલોને કારણે ગામડાંની પોસ્ટ-ઓફિસોનું કામ અનેકગણું વધ્યું છે. સરકારી કચેરી અને ખાનગી પેઢીમાં કામ કરનાર માણસો કામના સમય દરમિયાન પણ 'એન્ટ્રીઓ' ભરવામાં મશગૂલ દેખાય છે.

'દંપતી', 'નારી' વગેરે નામ આપી સંસ્કારને અભાવતી બહેરાતો સિવાય આજે અખખારો વાંચી શકાતાં નથી. આ હરીફાઈ માત્ર જુગાર જ નથી. જુગાર વ્યક્તિઓને ખરાબ કરે છે, જ્યારે આ હરીફાઈ તો સારાથે સમાજને ખરાબ કરે છે. 'આરામ હરામ હૈ'નું સૂત્ર આપતી સરકાર અને આગેવાનો શ્રમ વિના મફતનું મેળવી લેવાની વિકૃત વૃત્તિ ફળવતી આ હરીફાઈઓને એક દિવસ પણ કેમ નભાવે છે તે સમજાતું નથી.

ભાનુભાઈ શુક્લ (તંત્રી : સમય)

*

શબ્દરચના હરીફાઈઓને 'જુગાર' ગણાવીને આપણે એવું બહુમાન કરીએ છીએ, એમ મને લાગે છે. જુગાર ધરધરમાં પ્રસરેલો જેવામાં આવતો નથી, જ્યારે આ હરીફાઈઓ તો આજે કાલિલ વિષ બનીને

પ્રજાની રંગરંગમાં પ્રસરી ગઈ છે. કોઈ પણ રાજ્યની સરકાર એને બંધ નહિ કરે, કારણ કે એમાં એને સારું વળતર મળે છે. એને બંધ કરવાનો આધાર તો પ્રજા ઉપર છે—ખાસ કરીને ધરના વાલીઓ ઉપર, કારણ કે મોટેરાંઓ ઉપરાંત ધરની સ્ત્રીઓ ને કિશોરો પણ એમાં સપડાયેલાં છે. એટલે આ બદીને ડામવાનો પ્રયત્ન તો આજે ધરેધરમાંથી થવો જોઈએ. એ રીતે 'એન્ડ્રી'ઓ ઓછી ભરાશે એટલે ધનામોના આંકડા ઘટવા માંડશે અને આપણી ધનલાલ્યુ પ્રજાનું આકર્ષણ આ હરીફાઈઓ પરથી ઓછું થઈ જશે.

મંદુલાલ ગાંધી (તંત્રી : મંજરી)

શબ્દરચના હરીફાઈ તે જુગાર સિવાય કંઈ નથી. ને જે શિક્ષિત વર્ગ અર્ધશિક્ષિત કે અશિક્ષિતને આ અનૈતિક પ્રવૃત્તિમાં દોરવી રહ્યો છે તે પોતાના શિક્ષિત નામને તો લજવે જ છે, પણ પ્રામાણિક પરિશ્રમ, જે તંદુરસ્ત સમાજના પાયાર્માં છે, તેના મૂળિયા ખોદે છે. રાજ્ય નિર્માણને રક્ષતા માટે છે. કાયદો તેનું સાધન છે. એટલે રાજ્યે અણસમજથી નિર્માણ લોકોને આમાં ફસાતા અટકાવવા કાયદો કરવો જ જોઈએ.

મનુભાઈ પંચોળી

(ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ : આંબલા)

શબ્દરચના હરીફાઈ આજે એક અસહ્ય અનિષ્ઠ થઈ પડ્યું છે એમાં શંકા નથી. ગામડાંમાં લોકો પૂરું સમજતા પણ નથી, અને ખીજાં ભરમાવે તેથી આ હરીફાઈ પાછળ ખુવાર થઈ જાય છે, એ મારી પ્રત્યક્ષ જાણનો વિષય છે. પ્રજાના અર્થનો, અને તેથી પણ વધુ તો ધર્મનો, અપકર્ષ કરતી આ બદીને કોઈ પણ ઉપાયે તરત અટકાવવી જોઈએ. પ્રજાનો આધ્યાત્મિક હાસ આમજ થાય છે. એ થતો અટકાવવાની સરકારની તેમ જ પ્રજાની ફરજ છે.

ડાહરરાય રં. માંકડ

(પ્રિન્સિપાલ : ગોપાળદાસ દેસાઈ મહાવિદ્યાલય : અલિયાબાડા)

મારી ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે શબ્દરચના હરી-

આ બલા તો જવી જ જોઈએ : : ૫૫

ફાઈ એ એક જાતનો જુગાર જ છે. ઘેલા માણસો માત્ર પોતાનું નસીબ અજમાવવા લલચાય છે. વળી, છાપામાં 'નારી વ્યૂહ', 'દંપતી વ્યૂહ' વગેરેની જાહેરખબરો વાંચી તેઓ વધારે ઘેલા બને છે. શબ્દરચના હરીફાઈને કાયદાથી સરકારે અટકાવવી જોઈએ.

કાલિદાસ લલેલુભાઈ દેસાઈ

(પ્રિન્સિપાલ : એમ. ટી. બી. કોલેજ : સુરત)

*

શબ્દરચના હરીફાઈ એ જુગાર છે એમ કું માનું છું. જહાલાલ શાહ (પ્રિન્સિપાલ : ગુજરાત મહિલાપાઠશાળા : અમદાવાદ)

*

શ્રમનો રોટલો કમાવા ને ખાવાને બદલે સહેલાઈથી શ્રીમંત બની જવાની લાલસા લોકોના હૃદયમાં પડેલી હોય છે તેનો જ લાલ અત્યારે લેવાઈ રહ્યો છે. આધિની ધનપૂજને લીધે જન્મતી એવી લાલસા ઓછી કરવાનું ધર્મચાર્યો, પ્રજાસેવકો, પત્રકારો, સાહિત્યકારો પ્રજાના હૃદય સુધી પોતાનો અવાજ પહોંચાડી શકનાર સૌએ પ્રજાને શીખવવું જોઈએ. અનંતરાય મ રાવળ : ધીરુભાઈ ઠાકર (અધ્યાપક : ગુજરાત કોલેજ : અમદાવાદ)

*

શબ્દરચના હરીફાઈની લાખો રૂપિયાનાં ધનામની જાહેરખબર પ્રત્યેક દૈનિકમાં વાંચીને અનેક વખત વિચાર થયા કરે છે કે આ તે આપણા દેશમાં શું ચાલી રહ્યું છે? આપણી જનશક્તિનો કેટલો દુર્વ્યય થઈ રહ્યો છે! તેનો સખળ વિરોધ શા માટે નથી થતો? પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ અને સાહિત્યકારો પોતાનાં નામનો ઉપયોગ કરવા દઈ આ જુગારવૃત્તિને ઉત્તેજ રહ્યા છે એ એટલું બધું દુઃખ છે કે એને વ્યક્ત કરવા પૂરતા શબ્દો મળતા નથી. અ. ભ. યાજ્ઞિક (અધ્યાપક : રામનારાયણ રૂઢયા કોલેજ : મુંબઈ)

*

ચાર કે પાંચ આનાની પ્રવેશ-ફીમાં આઠ-આઠ લાખ રૂપિયાનાં ધનામો આપનાર શબ્દરચના હરીફાઈ સીધોસાદો જુગાર જ છે. મનસુખલાલ ઝવેરી (અધ્યાપક : સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ : મુંબઈ)

રાજકીય નોંધ

ફોર્મોસા

ખીજ વિશ્વયુદ્ધને પરિણામે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં સૌથી મોટું પરિવર્તન થયું હોય તો તે એશિયામાં થયું છે. હિન્દ, પાકિસ્તાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને ઇન્ડોનેશિયામાંથી ૩૫ લોકોએ વિદાય લીધી. આ બનાવો મૂળભૂત હતા પણ તેમાં ધણી ખરી જગાએ પશ્ચિમની રાહગીરી હતી અગર તો સંમતિ હતી. પશ્ચિમને થાપ મળી હોય - અગર તો થાપ મળી છે એમ તે માનવું હોય - તો તે ચીનમાં ચીનમાં સામ્યવાદી સરકાર સત્તા ઉપર આવી (૧૯૪૯) તેમાં અમેરિકાની યુક્ષેતર નીતિની નિષ્ફળતા હતી. અમેરિકાને અનુસરતાં પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોએ મોટા ભાગે આ જ દૃષ્ટિ સ્વીકારી. કારિયામાં ત્રણ વર્ષનો ખૂનખાર જંગ ખેલાયો અને સાત વર્ષના કારમાં યુદ્ધ પછી ક્રાન્સે સમાધાન કરી શાન્તિ સ્વીકારી.

આ જાતનાં પરિવર્તનો દુનિયાના ઇતિહાસમાં મહત્વાર્થકારી જ થયાં છે. તે જ્યારે જ્યારે થયાં છે ત્યારે ત્યારે તેને અનુકૂળ થતાં અન્ય દેશોને વાર લાગી છે. એટલું જ નહિ તે પરિવર્તન સામેનો તેમનો વિરોધ દર્શાવવામાં તેમણે પાછું વાળીને બેસ્યું નથી. ૧૭૭૬ પછી અમેરિકાની ક્રાંતિ થઈ ત્યાર પછી વર્ષો સુધી યુરોપના રાજવીઓએ તેને માન્ય કરવામાં ઢીલ કરેલી. ૧૮૨૩ માં અમેરિકાના પ્રમુખ મનરોએ યુરોપની સામે હુકાર કર્યો ત્યાર પછી જ અમેરિકાની ગણના થવા લાગી. ક્રાન્સની ક્રાન્તિ (૧૭૮૯) પછી લગભગ ૧૮૩૨ સુધી યુરોપના રાજ્યોમાં ક્રાન્સ તથા તેના ક્રાન્તિકારી સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે વિરોધ રહ્યો. રશિયાની ક્રાન્તિ પછી પણ એ જ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થતું જેવા મળે છે. ચીનની ક્રાન્તિ એ આવું જ એક મોટું પરિવર્તન છે જેનાથી એશિયાની જ નહિ પણ સારી દુનિયાની સમગ્રતા બદલાઈ ગઈ છે. દૂર પૂર્વના આજના પ્રશ્નો આ પરિવર્તનને આનુષંગિક છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાની દૃષ્ટિએ કે નક્કર રાજ-

દેવવ્રત નાનુભાઈ પાઠક

કીય હકીકત તરીકે ચીનમાં સામ્યવાદી સરકાર સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવે છે. તેને માન્ય ન રાખવાના અમેરિકાના દુરાગ્રહને પરિણામે આજે ફોર્મોસાનો પ્રશ્ન ગૂંચવાયો છે. અંતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં ફોર્મોસા છેલ્લાં ત્રણસો ચારસો વર્ષો દરમિયાન ચીનનો એક ભાગ ગણાયો છે. ચીનની નિર્મળતાનો લાભ લઈને વખતોવખત અન્ય રાષ્ટ્રોએ તેનો કબજો મેળવ્યો છે પણ તેથી ચીનનો એ ટાપુ ઉપર હક કોઈ રીતે ઓછો થતો નથી. હિન્દુસ્તાન દોહસો બસો વર્ષો સુધી પરતંત્ર રહ્યું પણ તેથી કરીને હિન્દના કોઈ ભાગ ઉપરથી તેનો હક જતો રહેતો નથી. વળી યુદ્ધ દરમિયાન તથા યુદ્ધ પછી મળેલી પરિષદો - ખાસ કરીને કેરો પરિષદ (નવેમ્બર ૨૨-૨૬, ૧૯૪૩) તથા તે પછીની તહેરાન પરિષદ (નવેમ્બર ૨૮ - ડિસેમ્બર ૧, ૧૯૪૩) - માં ચીનના આ ટાપુ તથા પેસ્કોડોરીસ ઉપરના હકને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ખીજ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં આ ટાપુઓ જાપાનને તામે હતા પણ યુદ્ધમાં તેની હાર થતાં તે ચીનને સ્વાધીન કરવામાં આવેલા. જો તે ચીનને તામે ન હોત તો ચાંગ કાઈશીક તેની ઉપર શી રીતે આશ્રય લઈ શક્યો હોત ?

ચાંગ કાઈશીક તથા સામ્યવાદી સરકારની વચ્ચે અમેરિકા ચાંગને માન્ય રાખે તે જ રાજકીય હકીકતોને અન્યાય કરવા જેવું છે. પણ તે માન્ય રાખીએ તો પણ ચાંગને લશ્કરી મદદ કરવાનો તેનો નિર્ધાર કોઈ દૃષ્ટિએ વાજબી નથી. ચાંગ અને સામ્યવાદીઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ ચીનનું આંતરયુદ્ધ છે. તેમાં બહારના કોઈ રાષ્ટ્રને કંઈ નિસ્ખલ નથી. ચાંગ કાઈશીક સાથે સંરક્ષણ કરારો કર્યા પછી અમેરિકાએ તેનો સાતમો નૌકા કાફલો ચીનના આગળે રાખ્યો છે. ૧૯૫૩ ના જાન્યુઆરીમાં સત્તા ઉપર આવ્યા પછી અમેરિકાના પ્રમુખ આઈઝનહાવરનું પહેલું પગલું ચાંગ અને ચીની સામ્યવાદીઓ વચ્ચે ફરીને યુદ્ધ સળગે તે અંગેનું હતું. અમેરિકાના પરદેશમંત્રી ડલેસે મોટા પાયે ઉપરનો હુમલો કરવાની નીતિ અપનાવી. કારિયાના યુદ્ધમાં

ચીનને 'હુમનાખોર' રાષ્ટ્ર કહેવામાં આવ્યું અને તેની સરકારને બધી જ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાંથી બાકારો મળ્યો. અમેરિકાના નૌકા કાફલાના ઓઠા નીચે ચાંગી ચીન ઉપરના હુલાઓ ચાલુ રાખ્યા, અને બીજા દેશોના વહાણોને અટકાવ્યા અને તટસ્થ પંચની ના હોવા છતાં કારિયાના હાજરો યુદ્ધકેદીઓને કોમિન્ટાંગે હસ્તક સોંપવામાં આવ્યા.

પશ્ચિમના ચીન સાથેના સંબંધોમાં જિનીવા પરિ-
ષદ પછી કંઈક સુધારો થયો. ઈંગ્લંડ અને ચીન
રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા અને ઈંગ્લંડના મજૂર
પક્ષના નેતાઓએ ચીનની મુલાકાત લીધી. જિનીવા
પછી જાણ થયેલા આ શાન્તિના વાતાવરણમાં
મનિલા કરારો કરીને અમેરિકાએ ફરીને તેની લશ્કરી
નીતિ અપનાવી. ચીન સાથે રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા
પછી અને ચીનની શાન્તિની નીતિ જાણ્યા છતાં
વિટન આ કરારોમાં સામેલ થયું. મનિલાના
કરારોમાં સહી કરતી વેળાએ વિટને ફોર્મોસાને આ
કરારોમાંથી બાકાત રાખ્યાનું સૂચન કરેલું. ચીનને
માન્ય કર્યા પછી વિટન અમેરિકાની ફોર્મોસા અંગેની
નીતિને ટેકા આપી શકે તેમ નહોતું. આજે જ્યારે
ફોર્મોસાનો પ્રશ્ન ગંભીર સ્વરૂપ લઈ રહ્યો છે ત્યારે
વિટન તેની આ નીતિ તરછોડી રહ્યું છે તે એક
કમનસીમ ઘટના છે. વિટનના પરદેશમંત્રી ઇડનના
નિવેદન પ્રમાણે ચીનની લગોલગ આવેલા નાના
ટાપુઓ - જેવા કે કિયાન્ગશાન, તાચેન, માત્સુ,
કિવમોય વગેરે - ચીનના છે અને તે ચીનને સુપરત
થવા જોઈએ. ફોર્મોસા અને તેની નજીકના પેસ્કા-
ડારીસ વિશે તેમણે હવે શંકા ઉઠાવી છે. જાપાન
પાસેથી તે લઈ લેવામાં આવ્યા છે એટલું તો તેઓ
કળૂવ રાખે છે પણ તેથી તે ચીનના છે એવું તો
ઓછું જ છે? એક તરફ ચીનને માન્ય કરીને આ
રીતે વિટન અમેરિકાની ફોર્મોસા અંગેની નીતિને
ટેકા આપી રહ્યું છે. મજૂર પક્ષના નેતા એનાયરીન
એવાને તથા પ્રગતિશીલ નીતિને વરેલા જાણીતા
લેખક કિન્ગસ્લી માંટને આ વિશે તેમના મત ઉચ્ચાર્યા
છે. ફોર્મોસા ચીનનું છે તે વિશે તેમના મનમાં જરા
સંદેહ નથી. આ અંગે એટલીનો મત તો જાણીતો

છે. ચીનથી પાછા ફર્યા બાદ તેમણે ચાંગીની સામે
કડક નિવેદન કરેલું.

ફોર્મોસાના પ્રશ્ને આજે લડાઈનું ગંભીર સ્વરૂપ
પકડ્યું હોય તો તેનું મુખ્ય કારણ અમેરિકાની લશ્કરી
નીતિ અને હસ્તક્ષેપ છે તેમાં કોઈ શંકા નથી.
અમેરિકાની આ નીતિનો વિટન જેવા દેશે મક્કમ
વિરોધ કર્યો હોત તો પરિસ્થિતિ આટલી હદ સુધી
બગડી ન હોત. વિટનની આ નિર્ણય નીતિને કારણે
અમેરિકા ચીનના કિનારા સુધી તેનો નૌકા કાફલો
મોકલવાની હિમત કરી શક્યું છે. ચીનના પ્રાદેશિક
દરિયામાં (Territorial waters) આ રીતે કાફલો
આવે તે ચીનના સાર્વભૌમત્વની અવગણના છે તે
દેખીતું છે. અમેરિકાના આ પગલાથી એક નજીવ
જેવા પ્રશ્નમાંથી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો સંભવ
જાણ થયો છે. આમ છતાં અત્યાર સુધી યુદ્ધ થયું
નથી તેનો યશ મોટે અંશે ચીનને ફાળે જાય છે.
અમેરિકાની નીતિમાં ખાસ ફેરફાર થયો હોય તો
એટલો જ કે તે પહેલો ધા મારવા માગતું નથી.
તાચેન જેવા ચીનના કિનારાની તદ્દન નજીકના
ટાપુ ઉપર કાફલો મોકલવો અને ચીનની સરકાર
સામે લડી રહેલા કોમિન્ટાંગ સૈન્યને તે ટાપુ
છોડી જવામાં બનતી બધી જ સહાય કરવી અને
છતાં ચીન પાસેથી શાન્તિની અપેક્ષા રાખવી એ
તો સંકુચિત નીતિને વરેલું અમેરિકા જ કરી શકે.
છતાં ચીને શાન્તિ જાળવી છે અને તાચેન ટાપુ
ખાલી કરતાં કોમિન્ટાંગ સૈન્યને જવા દીધું છે. યુદ્ધ
ન થયું તેનું બીજું કારણ તે સમયે મળી રહેતી
કોમનવેલ્થના વડા પ્રધાનોની પરિષદ છે. આ પરિ-
ષદમાં પાંડિત નેહરુ દ્વારા એશિયાનો અવાજ સંભ-
ળાય છે. પરિણામે આ પરિષદ યુદ્ધ ન થાય તે માટે
બનતો પ્રયાસ કર્યો છે.

કારિયા અને હિન્દી-ચીનનાં યુદ્ધો પછી આજે
કોઈ રાષ્ટ્ર યુદ્ધ કરવા સહેલાઈથી પ્રેરાય તેમ નથી,
ચાંગ કાઇશેકનાં બિનજવાબદાર અને મનસ્વી નિવે-
દનોને આજે અમેરિકા પણ ટેકા આપી શકે તેમ
નથી. ચાંગીની ચીનના મુખ્ય પ્રદેશ ઉપર હુલો
કરવાની નીતિને હવે અમેરિકા પહેલાંની માફક પ્રોત્સા-

પટ : : બુદ્ધિપ્રકાશ

હન આપવા તૈયાર નથી. તાએન, કિવમોય, માત્સુ જેવા કિનારા પાસેના ટાપુઓ ચીનને આપી દેવા અમેરિકા તૈયાર થયું હોય તેમ લાગે છે. લડાઈ થતી અટકાવવા લંડન, વોશિંગ્ટન, મોસ્કો વગેરે જગાઓએ ચક્રો ગતિમાન થયા છે. આ લખાઈ રહ્યું છે ત્યારે તાએન ટાપુ ખાલી થઈ ગયો છે અને તેમાં કાંઈ અણુછાજતો બનાવ બન્યો નથી. આ સંજોગોમાં નીચેનાં અનુમાનો કરી શકાય તેમ છે :

- (૧) લડાઈની શક્યતા અઠવાડિયા પહેલાં હતી તેનાથી ઘટી છે.
- (૨) અમેરિકા ચીનના મુખ્ય પ્રદેશ ઉપર હલ્લો કરવા માગતું નથી. તે જ પ્રમાણે ચીન પણ હાલ પૂરતું ફોર્મોસા ઉપર હલ્લો કરવા ઇચ્છતું ન હોય તેમ લાગે છે. પણ ફોર્મોસા તથા પેસ્કાડોરીસ ઉપરનો તેનો હક ચીન જવા દેવા માગતું નથી.
- (૩) સલામતી સમિતિમાં ચાંગના પ્રતિનિધિ સાથે મેસીને વાટાઘાટો કરવાની ચીને ના પાડ્યા પછી બિનીવાની માફક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ મળે તેમ લાગે છે. આ પરિષદને પરિણામે ચીનને અમુક શરતો ઉપર સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં દાખલ કરવામાં આવે તેમ લાગે છે. ચાંગનું ભવિષ્ય અનિશ્ચિત છે.
- (૪) અરસપરસની આ મંત્રણાઓ દરમિયાન રશિયાએ પણ સમજૂતી કરવા તરફ અને લડાઈ ટાળવાના માર્ગે પ્રયાસો કર્યા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ બોલાવવાના રશિયાના સૂચનને આવકાર મળે તેમ લાગે છે.
- (૫) સલામતી સમિતિ બુદ્ધમોઝ્કીના ન્યૂઝીલેન્ડના ડરાવને અનુમોદન આપે તો તેનાથી પરિસ્થિતિમાં બહુ ફરક પડે તેમ નથી. ચીનની ગેરહાજરીમાં લેવાયેલો કોઈ નિર્ણય કાયમી શાન્તિ સ્થાપી શકે તેમ નથી.

માલેન્કોવનું રાજનામું

માલેન્કોવનું વડાપ્રધાનપદેથી રાજનામું એક અણુચિત્તવ્યો બનાવ છે. માલેન્કોવ સત્તા ઉપર આવ્યા પછી રશિયાની આંતરિક તેમજ પરદેશનીતિમાં થોડી છૂટછાટ મૂકવામાં આવેલી. 'શાન્તિમય સહ-

જીવન'ના સિદ્ધાન્તને વેગ મળેલો. રશિયાની આર્થિક નીતિમાં લોકોના રોજના વપરાશની ચીજો ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવેલો અને સંરક્ષણના ખર્ચ ઉપર કાપ મૂકાયેલો. માલેન્કોવનાયે રાજનામા પાછળનો ભેદ તો તેણે પોતે જ પોતાના રાજનામામાં જણાવ્યો છે. જે આસાનીથી આ આખો બનાવ બની ગયો છે તે રશિયા બહાર રહેનારાઓને સહેજે મળે જતરે તેમ નથી.

વડાપ્રધાનપદે આવ્યા પછીનાં બુદ્ધગાનીનનાં નિવેદનો ઉપરથી લાગે છે કે રશિયા તેણે અપનાવેલી પરદેશનીતિમાં ફેરફાર કરવા ઇચ્છતું નથી. માલેન્કોવનું રાજનામું દેશની આંતરિક પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે. રશિયાની ધારાસભામાં મોલોટોવે નિવેદનો કર્યાં તે પરથી લાગે છે કે રશિયા હવે તેની આર્થિક નીતિ દેશને વધુ યાત્રિક બનાવવા તરફ દોરશે. સંરક્ષણ ખર્ચમાં વધારો થયો છે અને ખેતીના કામમાં વધારે વેગથી સુધારો હાથ ધરાય તેમ લાગે છે. મોલોટોવની રશિયાની લશ્કરી તાકાત વિશેની વાતો પાછળ પ. જર્મનીના શસ્ત્રીકરણને અંગેની પારિસની સમજૂતી હોય તેમ લાગે છે. જર્મની યુરોપના રાજકારણનું ફલકગિન્દુ રહ્યું છે. તેની સાથે લશ્કરી કરારો અમલમાં આવે તો રશિયા તેની લશ્કરી તાકાત વધારવાનો પ્રયત્ન કરશે.

રશિયાના પ્રધાનમંડળમાં મતભેદ હોય પણ તે જો આ રીતે સમાધાનકારી વલણથી જોવામાં આવે તો કેટલાક નિરીક્ષકોના મત પ્રમાણે તે પ્રગતિ કહી શકાય. બેરિયાના મૃત્યુને હજી બહુ દિવસો વીત્યા નથી. માલેન્કોવના ભવિષ્ય વિશે કોઈ કંઈ જાણતું નથી. આ પછી ત્યાંની સર્વોચ્ચ અદાલતના છ સાત ન્યાયાધીશેને પણ દૂર કરવામાં આવ્યા છે. આની પાછળ કશું જ કારણ આપવામાં આવ્યું નથી. સંભવ છે કે તેઓની નીતિ સરકારને માન્ય ન હોય. લોકશાહી તંત્રમાં સાધારણ રીતે મૂળભૂત મનાતા સિદ્ધાંતનો અહીં ભંગ થતો લાગે છે.

સમાલોચના

અદ્યપવિરામ : લે૦ નિરંજન ભગત : પ્ર૦ કવિલોક-
પ્રકાશન-૨; પૃ. ૪૪; કિં. ૧-૦-૦.

છેલ્લા દશકામાં આપણે ત્યાં જે નવીન-નવીનતર કવિઓ આવી, એમાં બાઈ નિરંજન ભગતનું નામ આગળ પડતું છે. સુન્દરમ-ઉમાશંકરની જેમ રાજેન્દ્ર-નિરંજનની પણ મેલડી છે. પરંતુ એ એ ઉપરાંત, પિનાકિન્-પ્રિયકાન્ત એ ચારે 'કુમાર' શાળાના કવિઓની કાવ્યયાત્રા એકમેકને પ્રેરકપૂરક રહી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ એનું અતિ સુભગ સ્વરૂપ તો રાજેન્દ્રમાં જોવા મળે છે. પ્રિયકાન્તમાં નરી મુગ્ધતાનું સૌંદર્ય છે તો પિનાકિન્માં અગમ્ય તત્ત્વના તલસાટનું માધુર્ય છે. પરંતુ ભાવનાની દીપ્તિ અને બાનીની પ્રૌઢિ ઉભયને લઈને નિરંજનમાં રંગત જામે છે. 'છદોલય' અને 'કિન્નરી' પછી તેમનો 'અદ્યપવિરામ' હમણાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. સંગ્રહ ઉઘાડતાં જ કવિની ખુમારીનું દર્શન થાય છે :

લાગ્યું હવે તો મૃત, લૈ સ્મશાને
ગયા, ચિતાની પર જ્યાં સુવાડ્યો
ને આગ મેલી, સહસા જ જાગ્યો
વટોળિયો, ડાઘુ થયા અલોપ,
મેઠો થઈ એ, ક્ષણમાં જ, માનવી
પાછો ફર્યો આ જગમાં, હતો કવિ.

કારણ કે, 'સૌંદર્યની સાપણ' કવિને બરાબર ડસી ગઈ છે. એનું ઝેર બરાબર બ્યાપી ગયું છે. નીલાં ચકામાં, ત્વચામાં, ફૂટી ચૂક્યા છે. કવિ વિશ્વને નીરમે છે. અખિલ સૌંદર્યનિધિનું 'રૂપ' જુએ છે, 'મિલનોન્મુખીને' ઉપાલંબરૂપ ઉપદેશ આપે છે, 'સકલ આત્મચૈતન્ય'ની 'પ્રતીતિ' મળતાં અપૂર્વ આનંદ અનુભવે છે, મુગ્ધ પ્રણયના ભાવો પણ કવિના સંવિત્તને સ્પર્શી જાય છે, 'અલ્પ કાકા'ને અંજલિ અર્પે છે, પંદરમી ઓગસ્ટે - લાગલાગટ ત્રણ વર્ષ-વિચાર કરે છે (અહીં અને અન્યત્ર કોઈને નિરાશાનો સૂર સંભળાય તો નવાઈ નહિ, પણ વાસ્તવિકતાના જાનવાળા કવિનો આ કદાચ અભિચારીભાવ હશે, સ્થાયી નહિ, એટલું નોંધીએ),

ક્યાંક એકાદ ટહુકો પણ કરી લે છે...

કવિ એટલે જ ભાવનાનો જીવ. એનાં કંઈકંઈ સ્વપ્નાં હોય છે. એમાં અંતરાય - આપત્તિઓ તો હોય જ. પરંતુ એથી હારે તો એ કવિ શાનો ? વ્યવહારની ધિંગી ધરતી વિલોકતાં કવિનું હૃદય કવચિત્ અકળાઈ પણ ભેડે છે. પરંતુ એથી એ આળિયાં ગોવાળિયાં કરી અટપી નાખે એમ નથી. કવિ બહુ બહુ તો અદ્ય વિરામ કરે; પરંતુ એથી એની યાત્રા બંધ રહેતી નથી.

કલાસિકલ અને રોમેન્ટિક કવિનાં રૂપકકાવ્યો - 'કરોળિયો' અને 'મોર' આસ્વાદ્ય છે. 'છદોલય' કરતાં પણ 'અલ્પકાકાને - બ્યાશીએ' જેવી કૃતિનો છદોલય પ્રશસ્ય છે. બળવંતરાય અંજેનાં એ બધાં કાવ્યો રસાવહ અન્યાં છે. 'પથ'નાં બન્ને કાવ્યોમાં ઘૂટેલી કાવ્ય શૈલીનો પરિચય આહ્વાદ્ય છે. તો કોઈ કોઈ જગ્યાએ તર્કશોખ પણ છે. આપણા કવિએ વધુ પડતા તર્કાભિનિવેશમાંથી નીકળી જવું સારું છે. 'વીર નર્મદને એના વારસો વિષે'માં ચોટ છે એના કરતાં 'પાઠાન્તર' અને 'તંત્રીને પ્રત્યુત્તર'નો તર્ક ઠીક છે; પરંતુ એમાં કોઈ 'વિશેષ' નથી. 'નવા આંક'માં સારી રમત કરી છે. 'તડકા' વિશે આપણા કવિ ઉપરાંત પિનાકિન્ ઠાકોર વ. મિત્રોએ એકી સાથે રચનાઓ કરી છે એ 'કવિતા' - અનિયતકાલિકના કોઈ મણુકામાં આવી ગઈ છે. 'એક સૂરીલું' જેવી રચના ન મૂકી હોત તો પણ સંગ્રહ તો થઈ શકત. શ્રી. નંદકુમાર પાઠકનું 'સર્જન' અને ગીતા પરીખનું 'લય' સામયિકામાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. એ પરથી એમ લાગે છે કે પ્રગતિશીલતાને નામે પ્રયોગખોરી અટકે એ આપણી નવી કવિતાના લાભમાં છે.

આ સંગ્રહ વિશે લખતાં શ્રી. ઉમાશંકર જેથીએ કહ્યું હતું તેમ, પહેલાં નાના નાના સંગ્રહો થાય અને પછી એમાંથી ચળાઈને મોટો સંગ્રહ થાય, એ ઇષ્ટ છે. બાઈશ્રી નિરંજનની કાવ્યયાત્રાને શુભેચ્છા પાઠવી વિરમીએ - 'અદ્ય વિરામ' !

સ્વપ્નનો ભાગ્યાર : લે૦ કેતન મુનશી; પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. મુંબઈ; પૃ. ૯૭૨; કિંમત સાડા ત્રણ રૂપિયા.

આ સંગ્રહથી ગુજરાતી વાર્તાસૃષ્ટિમાં એક આશ્ચર્ય લેખકનો પ્રવેશ થાય છે. ચોવીસ વર્ષની ઉંમરના આ નવોદિત વાર્તાકારની ચોવીસ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ એમના માટે સારી શક્યતાઓ ખતાવે છે. ઉત્તરોત્તર સવિશેષ અભ્યાસ અને અવલોકનથી, તે રસભર રચનાઓ આપશે એવી અપેક્ષા સાથે, તેમના આ સંગ્રહનું અવલોકન કરીએ.

પહેલી છાપ અનુભવના અભાવની પડે છે. મુંબઈમાં બેઠાં બેઠાં જાણે કે કલ્પનાથી આખી સૃષ્ટિનું દર્શન ન કર્યું હોય એમ લાગે છે. અને એમ કર્યું હોય તોય વાર્તાઓ સરસ ન બને એવું તો કાંઈ નથી જ; પરંતુ અહીં એમ નથી બન્યું એ કથિતાર્થ છે. મૂળે લેખક પાસે કાંઈ સ્થિર અનુભવપૂત જીવનદષ્ટિ નથી. એટલે એમની વાર્તાઓમાં કાંઈને તુક્કા જેવું લાગવાનો પૂરો સંભવ છે. લેખકનો વાર્તાસાહિત્યનો અભ્યાસ પણ એકાંગી અને અપૂરતો છે. પશ્ચિમની કેટલીક વાર્તાઓ લેખકે જોઈ હોય એવી છાપ પડે છે. પરંતુ આપણી ધરતી પર એ કેટલે અંશે ટકી શકે એનો ઝાઝો વિચાર તેમણે કયો લાગતો નથી. પરિણામે અન્યથા બરાબર હોવા છતાં એમાં પ્રતીતિકારકતા જ ખૂટતી હોય છે. જેમકે ‘તાજની છાયા’ વાર્તા લઈએ. શરદ પૂનમની રાતે લેખક તાજમહાલ જેવા આવે છે. તાજમહાલને જોતાં જ સ્વાભાવિક રીતે તેમને શાહજહાન-મુમતાઝનો ‘દૈવી’ પ્રેમ યાદ આવે છે. એટલામાં તાજની છાયામાં એક સ્ત્રીને પોતાનો પ્રેમ વેચતી એ જુએ છે અને એના પર ઘૃણા છૂટે છે. લેખક (અથવા કહો કે વાર્તાનો નાયક) ધૂધવાઈ રહે છે. પેલી સ્ત્રી યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેમને બોલાવી આત્મકથની કહે છે. પાટણની તે એક સારા કુળની સ્ત્રી છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં કુટુંબકલેશથી એ અને એનો પતિ અહીં આવેલાં અને લગ્ન કરી સુખી થયેલાં. તેઓ આગ્રામાં રહેતાં. તાજ તો વારંવાર

જેવા આવતાં. એક વાર એ સ્ત્રીનો પતિ એને કહે છે : “દર્શનમાત્રથી આવો આનંદ આપતી તાજ જેવી કોઈ જગા નથી. પણ એ આનંદને પૂર્ણ બનાવવા માટે કોઈકે જોઈએ. મારે તો તું છે. પણ બીજા અભાગી જીવો, જેઓ પત્નીઓને ઘેર મૂકીને આવ્યા હશે તેમનો વિચાર કરતાં.....તારી વાત સાચી છે. હું એકલો પડ્યો હોત અને કદાચ એકલતાને લીધે મને આ સુંદર જગ્યા ખાવા ધાતી હોત...મને લાગે છે, તારામાં બીજાને સુખી કરવાની અજબ શક્તિ છે. નિરાશ બનેલા માણસને તું અજબ રીતે આશ્વાસન બનાવી શકે છે. તારા વિના હું આટલું સહન ન કરી શક્યો હોત. કદાચ હું મૃત્યુ પામું તો તારે એ શક્તિનો લાભ બીજાને આપવો જોઈએ. મૃત્યુ પામેલ માણસને જીવતા માણસના મનમાં રહી એનું જીવન બગાડવાનો અધિકાર નથી. તારે જરૂર કોઈ બીજા સાથે પુનર્લગ્ન.....” થોડા સમય પછી એના પતિનું મૃત્યુ થાય છે. એ સ્ત્રી પુનર્લગ્ન તો નથી કરતી, પણ પોતાના પતિની ઇચ્છા પોતે અન્ય એકાકી જનોને આનંદ આપે એવી હતી એમ માની, તે એ પ્રમાણે કરે છે. બદલામાં પૈસા મળે તો તેનો પણ સ્વીકાર કરે છે, “કારણકે આપનારને એની એટલી બધી જરૂર નથી હોતી. જ્યારે એના જેવી કેટલીય બહેનોને...” પહેલાં તાજ જેવી પવિત્ર જગ્યાએ કોઈ પુરુષના માથાને પોતાના બોળામાં મૂકી, પૈસા મેળવનાર આ સ્ત્રી તરફ વાર્તાનાયકને ઘૃણા જન્મેલી, પરંતુ આ વાત સાંભળ્યા પછી શાહજહાનના પ્રેમ અને આ સ્ત્રીના પ્રેમની સરખામણી કરવા સુધી તે પહોંચી જાય છે, અને શાહજહાને તાજ બંધાવી પ્રેમનું ‘નિર્જીવ’ પ્રતીક રચ્યું છે જ્યારે આ સ્ત્રીનું પ્રતીક તો ‘જીવંત’ છે એવો ચુકાદો આપે છે. બીજી વાત બાળુએ રાખીએ તોપણ આમાં વાસ્તવિકતા કેટલી એવો પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય. અહીં એમ જ કહેવું જોઈએ કે આવું આલેખન સ્વાભાવિક જ લાગતું નથી. લેખકે એનો યશ ગુજરાતને આપ્યો છે એટલે પૂછીએ કે આવી ભાવનામય (1) સૃષ્ટિમાં રમણીય કયો ગુજરાતી યુવક હોઈ શકે ? ખરી રીતે

તો આ આખી વસ્તુ જ જાયતી નથી. કોઈ પુરુષ પોતાની વહાલસોથી પ્રિયતમાને પોતાના મૃત્યુ બાદ કદાચ લગ્ન કરવાનું કહે (અને અહીં પણ માત્ર સૂચન રૂપે જ કારણકે ‘સ્નેહલગ્નની વિધવાને પુનઃલગ્ન સમુપાપ નથી’) પરંતુ આ રીતે આનંદ-પ્રદાનની મહા સેવાપ્રવૃત્તિ આદરવાનું કહે એ માની શકાય એમ નથી. માનસશાસ્ત્રની રીતે પણ આ વસ્તુ ખોટી ઠરે છે. એ એટલું સ્પષ્ટ છે કે વિસ્તારની જરૂર નથી. આમ, પ્રતીતિકારકતાના અંશે ઘણી વાર્તાઓમાં ખૂટતા લાગે છે. સેવિકાશ્રવનની નિઃસારતાની પ્રતીતિ પામેલી સવિતા ‘એક ક્ષણ’માં જે નિર્ણય લે છે તે બાગ્યે જ માનવસ્વભાવને અનુરૂપ લાગે. ‘લોગ ઉન્હે જિંસી કહતે હૈં’માં પશ્ચિમી પ્રેમભાવના ભારતીય લેખાસમાં રજૂ થઈ છે. લક્ષ્મીનંદનોના મૂર્ખાઈભર્યા વિલાસ છાના નથી તેમ છતાં ‘મરીન કાંઈવના દીવા’નો કિસ્સો કોઈને અકારપદ લાગે.

આ વાર્તાસૃષ્ટિમાં એક જાતની કુત્સિતતાનું જ દર્શન વિશેષ થાય છે. લગભગ ઘણીખરી વાર્તાઓનો વિષય પ્રેમ છે. પણ એ પ્રેમ કોઈ ઉચ્ચદર્શને આપતો નથી, કોઈ ધ્યેય ખાતર કૃતાઈ અનતો નથી, કે સ્ત્રીપુરુષની પ્રસન્ન ભૂમિઓનું સુભગ આલેખન પણ નથી. આ તો કેવળ જાતીય વાસના બદલે જાતીય વિકૃતિનું જ દર્શન કરાવે છે. એટલે જ તો એના સ્વાસ્થ્ય વિષે સચિત રહેવાને કારણ છે.

તો પછી આ વાર્તાસૃષ્ટિમાં શું અને છે? અહીં સ્ત્રી અન્યજનોને જાતીય આનંદ આપે છે, વેશ્યા પોતાના શ્રવનને સહેજ પણ બદલવા ઇચ્છતી નથી, કોઈ ત્યક્ત બાળક વેશ્યા અનેલી માતા પાસે ‘ધરાક’ તરીકે જઈ પહોંચે છે, તો કોઈ બાઈ સિનેમા નટી અનેલી બહેનનું ‘પિકચર’ જોવા જાય છે. કોઈ શેઠિયો રખડતી માંગણને પ્રેયસી બનાવે છે, વગેરે, વગેરે.

વાર્તામાં અસંભવદોષો પણ છે. આદિવાસીઓને લગતી ‘નૈનીતાલ’ની વાર્તામાં અર્વાચીનતાના અંશે કેવા ઘૂસી ગયા છે! જેમકે કળી કાની સાથે

લગ્ન કરશે એમ પ્રોફેસર પૂછે છે ત્યારે પોતાનાથી નામ તો નહિ દેવાય એમ કહી કળી જમીન પર નામ લખે છે એ વસ્તુ વાર્તાના વાતાવરણને અનુરૂપ નથી. કળી અને અર્જુનની જળક્રીડા સમજ શકાય, પરંતુ કળીના બીના વાળમાં ફૂલ ખોસવાની ક્રિયા તો શહેરી જ લાગે છે અને કોઈ સિનેમાનો ખ્યાલ કરાવે છે! ‘એક ક્ષણ’માં અરુણ એટલો બધો મૌનપરાયણ હોય એ સંભવિત લાગતું નથી. અને સવિતાને સેવાની આટલી બધી લગતી છે તો એની પૂર્વભૂમિકા કેમ આપી નથી? ‘મરીન કાંઈવના દીવા’માં રાધી જે બયાન રજૂ કરે છે એ ઉપરથી તો તે ખૂબ ભણેલીગણેલી લાગે. એક મહિના જેટલા ટૂંક ગાળામાં ફૂટપાથ પર સૂનારી આ રાધી આટલી બધી હેશિયાર કેરી રીતે બની ગઈ? સાવ નાનો છતાં આ મહત્વનો મુદ્દો છે. ટૂંકી વાર્તાના લેખકમાં આ દોષ ઉઘાડો તરી આવે.

સામાન્યતઃ લેખક આત્મકથનનો પ્રકાર અજમાવવાના વલણવાળા છે. કોઈ ને કોઈ વાર્તામાં એ આવે જ છે. શું ટૂંકી વાર્તામાં કે શું નવલકથામાં આ રીતિ મોટું ભયસ્થાન છે. ‘નૈનીતાલની ઠંડી સાંજે’ તો નિતાન્ત આત્મકથનાત્મક છે. ‘એક ક્ષણ’ પત્રાત્મક વાર્તા છે. ‘સ્પોટ લાઈટ’ અને ‘નૈના’માં એ જરીક જુદા સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

એકંદરે લેખકને માનસિક સંઘર્ષ નિરૂપવાની સારી હથોટી છે. ‘નૈના’માં કશ્ચવના ચિત્તમાં જે ચાલી રહ્યું હતું તે અને સિનેમાની સ્લાઈડ પર જે વ્યક્ત થતું હતું એ એ વચ્ચે મેળ મેળવી શકાયો છે. વાર્તાની ગતિમાં પણ એ વસ્તુ ઉપકારક નીવડે છે. એવું જ ‘સ્પોટ લાઈટ’માં અને છે. અશોકના ચિત્તમાં પેલા કાર્યક્રમની સુરેખા અને પોતાના વાસ્તવના શ્રવનની ‘રેખા’ વચ્ચે જે ગડમથલ-ગોટાળો થાય છે એનું નિરૂપણ આબાદ થયું છે. પરંતુ માનસિક સંઘર્ષ (mental conflict)નું ઉચ્ચ કલાત્મક નિરૂપણ ‘ફટકો’માં જોવા મળે છે. ઘોડુના મનમાં જે મંથન ચાલે છે એનું નિરૂપણ શ્રી. મુનશીએ કોઈ કલાકારની અદાથી કયું છે.

આ વાર્તામાં (અને એમની બહુખરી વાર્તાઓમાં) વસ્તુ નામનું જ છે, પરંતુ 'આંતરિક' વસ્તુ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. આ વાર્તા એક સુસ્થિત રચના છે. નવોદિત વાર્તાકારોની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં સ્થાન મળે એવી નમૂનેદાર વાર્તા આ છે.

લેખકમાં વર્ણન કરવાની ધ્યાન ખેંચી શકે એવી શક્તિ છે. વાચકને પણ એ રોકી શકે છે. જેના પરથી સંગ્રહનું નામાભિધાન થયું છે તે 'સ્વપ્નનો ભંગાર'માં પણ પરિસ્થિતિનું આલેખન કલાત્મક કાટિનું થયું છે. પરંતુ આપણા અંતરમાં વસી જાય એવા પાત્રો સંજ્ઞા શકાર્યા નથી એ સખેદ નોંધવું પડે છે. શ્રીયુત પ્રથમ, કાશુ, રાધી વગેરે પાત્રો છે પરંતુ એ ધારી અસર કરી શકે એવા નથી. તેમ છતાં ઉપર ગણાવ્યાં તે ઉપરાંત, અભુન અને કળી, અશોક અને સવિતા, નૃવંશશાસ્ત્રના પ્રખર અભ્યાસી પ્રેફેસર, 'વલ્ગર વાત' કહેનાર રસિક, મંડુ આદિ પાત્રો નોંધપાત્ર તો છે જ. આ સંગ્રહની શ્રેષ્ઠ વાર્તા તરીકે જેને સ્થાન આપી શકાય એ 'ફટકો' સિવાય બીજી વાર્તાઓમાં પણ કોઈ કોઈ અંશમાં લેખક સારી શક્તિ બતાવે છે. 'નૈનીતાલની ઠંડી સાંજે'માં અતિશય થયરાતને લીધે સંવિધાન શિથિલ લાગે છે, બાકી નૃવંશશાસ્ત્ર પર મંડાયેલી આ વાર્તા નવા વિષયને સ્પર્શે છે. 'શ્રીયુત પ્રથમ'માં માનવ સ્વભાવનું નિર્દોષ ચિત્રણ જોવા મળે છે. 'સ્વપ્નનો ભંગાર' ઉપર નોંધ્યું તેમ, પરિસ્થિતિના આલેખનનો સારો નમૂનો છે. [અહીં કોઈને આ જ શીર્ષકની શ્રી. અકુલેશની વાર્તા યાદ આવશે. પરંતુ શ્રી. મુનશીની વાર્તા, કલાની દૃષ્ટિએ વધારે ગુણ લઈ જાય છે.] 'વલ્ગર વાત'માં એક સામાન્ય વસ્તુનું અસામાન્ય નિરૂપણ થયું છે. 'રાત' પણ એક સરસ રચના છે. રાતના જુદા જુદા સમયનાં ચિત્રો સુરેખ દોરાયા છે.

આમ છતાં આવા શક્તિશાળી વાર્તાકાર પાસેથી સ્વપ્નનો 'ભંગાર' નહિ, પણ ઉત્તમ કલાકૃતિઓની અપેક્ષા રહે. આશા છે કે હવે પછી સ્થિર જીવન-દર્શનથી સોહતી સુંદર વાર્તાઓ તે આપશે.

રમણલાલ જે. જેષી

જન્મતના સિતારા ભાગ ૪ થો : લે૦ નરુભાઈ રાવળ, પ્ર૦ શ્રી પાટણ વિદ્યાર્થી મંડળ, કોકાના પાડા પાસે, ગોળ રોડી, પાટણ; પૃ. ૧૧૮. કિં. ૧-૮-૦.

આમાં રવિશંકર મહારાજ. રાજેન્દ્રબાણ, રાજભા, ઠક્કરબાપા, મૌલાના આઝાદ, વાલચંદ હીરાચંદ શેઠ, વિનોબા ભાવે, સ્વામી શિવાનંદ, બર્નાડ્ શો, કાકા કાલેલકર અને ડૉ. બાનુશંકર અધ્વર્યુનાં સુલિખિત સંક્ષિપ્ત ચરિત્રો તેમનાં ચિત્ર સાથે આપવામાં આવેલાં છે. શાળાઓમાં અને જાહેર પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે.

૩૦-૧૧-૫૪

કવિ બાલણુ કૃત કાદંબરી - ઉત્તર ભાગ : સંશોધક અને સંપાદક : કે. હ. દ્રુવ; પ્ર૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. મુંબઈ-૨; પૃ૦ ૧૬૪; કિં. ૫-૦-૦.

૧૯૧૬માં બાલણુની કાદંબરીનો પૂર્વ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી આ ઉત્તર ભાગની રાહ જોવાતી હતી. દરમિયાનમાં ૧૯૩૫ માં પૂર્વ ભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ. પણ ઉત્તર ભાગ પ્રગટ થયો નહોતો. શ્રી. કે. હ. દ્રુવે ઉત્તર ભાગની વાચના અને મોટા ભાગની સમજૂતી પણ તૈયાર કરી હતી, પણ બાલણુ અને બાણુ વિશે લખવા માટેની તૈયારી અધૂરી હોવાથી આ ભાગનું પ્રકાશન ટેલાયા કરતું હતું. પણ ફાર્મસ ગુજરાતી સમાજની મદદથી આ ઉત્તર ભાગ પ્રગટ થયો છે એ આનંદની વાત છે. એમાં તેરમા કડવાની ૭૦ પંક્તિઓ સુધીની સમજૂતી તેમણે પોતે લખી હતી. બાકીની શ્રી શંકર-પ્રસાદ રાવળે લખી છે. આ ભાગનું સંપાદન પૂર્વ ભાગની જ પદ્ધતિએ થયેલું છે, એટલે એક પ્રકારની એકવાક્યતા બંને ખંડો વચ્ચે સચવાય છે.

જ્યે વરસે જ ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી સંપાદિત કાદંબરી પૂર્વ ભાગ પ્રગટ થયો છે, પણ તેમાં સમજૂતી કે ટિપ્પણ નથી, એટલે વિદ્યાર્થીઓને જોઈતી મદદ મળતી નથી. આમાંથી એવી કેટલીક મદદ મળી રહેશે.

૧-૧૨-૫૪

શ્રી પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળ રજતમહોત્સવ
અંથ : સંપાદક - નટુભાઈ રાવળ. પ્ર૦ શ્રી પાટણ
વિદ્યાર્થી મંડળ, કાકાના પાડા પાસે, ગોળ શેરી, પાટણ;
૫. ૨૪૬; કિં. ૨-૮-૦.

સંસ્થાની રજત જયંતી નિમિત્તે જુદા જુદા
લેખકોના લેખો મેળવી આ ગ્રંથ તૈયાર કરેલો છે.
એમાં અનેક વિષયો અને અનેક દષ્ટિ જેવા મળે
છે. છતાં પ્રધાનપણે માહિતીના અને ઉદ્દેશનના
લેખો આગળ તરી આવે છે, અને વિદ્યાર્થી સંસ્થાનું
આ પ્રકાશન હોઈ એ યોગ્ય પણ છે. મંડળનો ૨૬
વર્ષનો ઇતિહાસ શરૂઆતમાં આપ્યો છે તે જેતાં
એની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવશે. કોઈ
પણ ગામમાં એકાદ જીવતી સંસ્થા હોય તો તે

ગામને કેટલી બધી રીતે સંસ્કાર અને સેવાથી
શોભાવી શકે તેનું આ જીજ્ઞાસુ દર્શાવે છે : આ
સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ : ગાંધી જયંતી, ખાદી ભંડાર,
ખાદી ઉત્પત્તિ કેન્દ્ર, વિદ્યાર્થી સંમેલન, કલા સંગ્રહ-
સ્થાન, અભ્યાસગૃહ પત્રિકા, પ્રકાશન મંદિર, ભૌત-
પત્ર, પ્રૌઢશિક્ષણ, ગાંધી સાહિત્ય સંગ્રહ : અને આ
આ બધી પ્રવૃત્તિના મૂળમાં જોઈએ તો એક વિદ્યાર્થી-
વત્સલ ચારિત્ર્યશીલ શિક્ષક.

શિક્ષકો ધારે તો કેટકેટલું સમાજકાર્ય કરી
શકે એનો પણ આ ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. ગુજરાતને
ગામડે ગામડે આવા સંસ્કારકેન્દ્રો પ્રગટે તો પ્રદેશની
સૂરત ફરી જાય એવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

૧-૧૨-'૫૪

૧૦

સારસંચય

એક અદ્ભુત ગ્રંથ

બેંગલોરમાં મને એક એવો અદ્ભુત ગ્રંથ
જોવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું કે જેના જેવો કોઈ ગ્રંથ
આજસુધી દુનિયામાં જોવામાં કે સાંભળવામાં નથી
આવ્યો. આ ગ્રંથનો થોડોક ભાગ તા. ૧૬મી
સપ્ટેમ્બર, ઈ. સ. ૧૯૫૧ ને રાજ ભારતના
રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદને રાષ્ટ્રપતિ ભવનમાં
ગ્રંથના સંરક્ષક તરફથી બતાવવામાં આવ્યો
હતો, ત્યારે એમણે પણ એને 'વિશ્વની
આઠમી મહાન અભ્યાસી' જ કહી હતી. નીચે
આપવામાં આવેલા એના સંક્ષિપ્ત વિવરણ પરથી
વાંચકો જાણી શકશે કે આ ગ્રંથ સાચો જ વિશ્વની
એક મહાન અભ્યાસી છે.

આ મહાન અદ્ભુત ગ્રંથનું નામ છે 'ભૂવલય.'
આ ગ્રંથના રચયિતા મહામુનિ આચાર્ય કુમુદેન્દુજી
છે. એ એક (દક્ષિણી) જૈન વ્રાહ્મણ હતા. 'ભૂવલય'
ના વર્તમાન સંપાદક - જે કર્ણાટકના સુપ્રસિદ્ધ
ઇતિહાસવેત્તા છે - શ્રી કંઠ્યાજીએ ઘણા સંશોધન
પછી અનેક પ્રમાણોથી એ સિદ્ધ કર્યું છે કે આચાર્ય
કુમુદેન્દુજી ઇસ્વી સનની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં
જીવંત હતા. એ ગંગવંશના સુપ્રસિદ્ધ રાજા અમોઘ-

વર્ષ પહેલાના રાજગુરુ અને જૈનાચાર્ય વીરસેનના
મુખ્ય શિષ્ય હતા. દેવધા નામના કવિએ પોતાના
રચેલા 'કુમુદેન્દુશતક'માં લખ્યું છે કે એમના પિતાનું
નામ ઉદયચન્દ્ર તથા દાદાનું નામ વાસુપૂજ્ય હતું.

અસાધારણ વિદ્વતા, અદ્ભુત રચનાકૌશલ, અનેક
ભાષાની જાણકારી તથા વિવિધ વિષયોના જ્ઞાનનો
નમૂનો કોઈને જોવો હોય તો એણે આ ગ્રંથ વાંચવો
જોઈએ. જે વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું
છે એ સૌ કહે છે કે આના જેવો બીજો ગ્રંથ
આજ સુધીમાં મળ્યો નથી. દુનિયામાં ભાગ્યે જ
એવો કોઈ વિષય હશે કે જેને આચાર્ય કુમુદેન્દુજીએ
સ્પર્શ કર્યો ન હોય. આ ગ્રંથમાં વેદ, ગીતા,
અધ્યાત્મવિદ્યા, વ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, દર્શન, વાદમીકિ
રામાયણ, જ્યામ્યાન (મહાભારત), ગણિત, ભૂગોળ,
ખગોળ, રસવાદ, શરીરવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, ભાષા-
વિજ્ઞાન, સંગીત, વાજ્ઞેય, ભૂગર્ભવિદ્યા, દર્પત્ય-
વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ, વનૌષધવિદ્યા, અણુવાદ આદિ
અનેક વિષયો પર પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે.
લેખકની પ્રતિજ્ઞા છે કે પોતાના સમય સુધીના બધી
ભાષાઓના ગ્રંથોનો 'ભૂવલય'માં એક સાથે સમા-
વેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથ કર્ણાટક ભાષામાં

ક્ષતિગત્ય નામના છંદમાં લખાયો છે. પણ આચાર્યજી લખે છે કે ૭૧૮ ભાષાઓમાં આ ગ્રંથની રચના કરી છે. એમાંથી અઢાર ભાષાઓ મુખ્ય છે અને જે કોઈ જે ભાષા જાણતો હોય એ ભાષા આમાંથી વાંચી શકે છે. આજ આ ગ્રંથની સૌથી મોટી વિશિષ્ટતા છે, અને એટલે ગ્રંથકારે પોતાની ભાષાને 'સર્વભાષામયી ભાષા' કહી છે. આજ સુધીમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, કાનડી, તેલુગુ, તામિલ, પૈશાચી, માગધી, અર્ધમાગધી વગેરે ભાષાઓના છંદ આ ગ્રંથમાંથી વંચાયા છે. મૈસૂર વિશ્વવિદ્યાલયના ઇતિહાસના પ્રાધ્યાપક ડૉ. શ્રીકંઠ શાસ્ત્રીજીના માનવા પ્રમાણે આ ગ્રંથમાંથી હજી બીજી પણ અનેક ભાષાઓના છંદ મળી શકે એમ છે. શ્રી. શાસ્ત્રીજી પોતે ૩૦-૩૫ ભાષાઓ જાણે છે તથા એ મહાન વેદભક્ત, વિનયશીલ અને ભારતીય ઇતિહાસના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન છે. એ પરિશ્રમપૂર્વક આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરી રહ્યા છે. પરંતુ એનું અધ્યયન અને વ્યાખ્યા એ કાંઈ સહેલું કામ નથી. ગ્રંથકાર કહે છે એ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, દ્રાવિડી, આંધ્રી, મરાઠી, મલયાલી, તામિલ, તેલુગુ, કાનડી, ગુજરાતી, અંગ, કલિંગ, કાશ્મીરી, તિબેટી, કંબોજી, શૌરસેની, વાલી, વૈંજી, બંગાળી, બ્રાહ્મી, પદ્મા, વિજયાધ, વૈદભી, વૈશાલી, ખેરોળી, નિરોળી, અપભ્રંશ, પૈશાચી, રક્તાક્ષી, અરિષ્ટી, માગધી, અર્ધમાગધી, સારસ્વત, પારસી, લાટ, ગોડ, ઉત્કલ, ચવર્નાની, તુર્કી, સૈંધવ, દેવનાગરી, મૂલદેવી, વૈદીકી વગેરે અનેક ભાષાઓમાં છંદરચના વાંચી શકાય છે.

પરંતુ સૌથી મહાન આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ ગ્રંથનું મુદ્રણ લગભગ ૧૬,૦૦૦ પાનાઓમાં પૂરું થયે. અત્યારસુધીમાં આ ગ્રંથના લગભગ ૭૫,૦૦૦ શ્લોક વાંચી શકાયા છે. અને એ તો હજી આ ગ્રંથનો ફક્ત છઠ્ઠો ભાગ જ છે. આટલો મહાન ગ્રંથ હોવા છતાં આ આખાં ગ્રંથમાં ક્યાંયે અક્ષરોની રચના નથી મળતી. આખો ગ્રંથ આંકડાઓમાં લખાયો છે. પ્રશ્નસાથી પર બની રહે એવું અદ્ભુત એનું રચનાકૌશલ છે. દરેક પાના ઉપર સીધી રેખા વડે ૩૦ ખાના પાડીને ૩૦ આંકડાઓ

લખવામાં આવ્યા છે, અને એ દરેક આંકડા નાગરી લિપિના એકએક અક્ષરને સૂચવે છે. નાગરી લિપિમાં સ્વર, વ્યંજન, વિસર્ગ, યુક્તાસ્વર વગેરે મળીને આચાર્યશ્રીએ ૬૪ અક્ષર માન્યા છે, અને એટલે ૬૪ આંકડાઓમાં જ આખાં ગ્રંથ લખાયો છે. આંકડાઓના સંકલનમાં તથા એની ગોઠવણીમાં જે કૌશલ અને ચમત્કાર છે એ અવલુંનીય છે. જ્યારે મેં પહેલી વાર એ હસ્તલિખિત ગ્રંથનાં પાનાંઓ જોયાં ત્યારે મારી સમજણમાં કાંઈ પણ આવ્યું નહીં, કારણકે એમાં આંકડાઓ સિવાય બીજો કોઈ અક્ષર જ નહોતો. પરંતુ શ્રી. ભારકર પંતજી શાસ્ત્રી તથા પં. શ્રી. મલપા શાસ્ત્રી [જેમના કબજામાં આ ગ્રંથ છે અને જે સહૃદય સજ્જન તથા મહાન વિદ્વાન દાક્ષિણાત્ય પંડિત છે]એ મને એવંકાને કમ સમજાવ્યો ત્યારે ખરેખર પડી કે એ અંકોને સીધી લીટીમાં વાંચીએ તો કાનડી ભાષાના શ્લોક બનતા જાય છે. અને બધી લીટીઓના ૨૧ મા અંકને ઉપરથી નીચે સુધી વાંચીએ તો સંસ્કૃતના શ્લોક બની જાય છે. મેં પોતે પણ એ રીતે સંસ્કૃતનો શ્લોક બનાવીને વાંચ્યો. એ પ્રમાણે જે દરેક લીટીનો પહેલો અંક નીચે વાંચતા જઈએ તો ઋગ્વેદના મંત્ર બનતા જાય છે, અને છેલ્લો અંક વાંચતા જઈએ તો ગીતાના અનેક શ્લોક બનતા આવે છે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે અંકો વાંચવાથી પાંચ ભાષાઓમાં ગીતાના શ્લોક જ નીકળી આવે છે. આ ગ્રંથમાં ગણિતની તો એવી કરામત છે કે હું તો જોઈને મુગ્ધ જ બની ગયો. છેલ્લામાં છેલ્લું પરમાણુ વિજ્ઞાન પણ એમાંથી મળી આવે છે, અને એ પણ એટલે સુધી કે અત્યારના આણુબોમ્બની બનાવટના મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત પરમાણુનું વિભાજન (Split of Atoms) વગેરેનાં વર્ણનો પણ આમાંથી મળી આવે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે એક વ્યક્તિ પોતાના જીવનકાળમાં અનેક વિદ્યાઓ અને ભાષાઓના બંડાર સમા આ અદ્ભુત ગ્રંથની રચના કેવી રીતે કરી શકી હશે! આચાર્ય કુમુદેન્દુ જેમણે આ અદ્ભુત ગ્રંથની રચના કરી ભારતને ગૌરવવાન બનાવ્યું છે. તેઓ આપણા સૌના પરમ આદરના અધિકારી છે.

[હિંદી ઉપરથી]

ડૉ. સૂર્યદેવ શર્મા

ગયા હતા ત્યારે એમણે જે રસ અને ઉત્સાહથી બધું બતાવ્યું હતું તે જોઈને લાગતું હતું કે એઓ વિદ્યા માટેના પોતાના ઉત્સાહનો એપ લગાડવાની વિરલ શક્તિ ધરાવે છે. એ પછી એક વાર વિદ્યાપીઠની નજીકમાં એક અજગર ઝાડની ડાળે વળગીને રહેલો જોવામાં આવતાં અમે એમને ખજર મોકલી એટલે એઓ તરત જ નોકરને સાથે લઈને આવ્યા અને અજગરને ગિરફતાર કરી લઈ ગયા. એ અજગર ગુજરાત કોલેજના સંગ્રહસ્થાનમાં ત્યાર પછી ઘણા સમય સુધી હતો.

૧૬-૨-૫૫

આવકાર અને અપીલ

આકાશગંગા : ખગોળ વિજ્ઞાનનું દ્વિમાસિક, તંત્રી-છાટુમાઈ સુધાર, આંગા, (જિ. ખેડા). લવાજમ-રૂ. ૪) અથવા રૂ. ૭

સહકારી સેવક : તંત્રી-ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલ, ધોળકા, લવાજમ-રૂ. ૫-૦-૦

ગુજરાતનું બલકે સારા ભારતનું ખગોળવિજ્ઞાનનું સમૃદ્ધ દ્વિમાસિક 'આકાશગંગા' પાંચેક વર્ષ સુધી

ચાલી ખર્ચને ન પહોંચી વળવાને કારણે આજથી સાડાત્રણ વર્ષ પહેલાં બંધ થયું હતું, તે આ માસથી પાછું શરૂ થાય છે, એ જાણી ખગોળરસિકોને આનંદ થશે. આવું સારું અને સુસંપાદિત સામયિક પોતાના વિષયના જ્ઞાનના ખેડાણ અને પ્રચાર માટે ચાલુ રહે એ ઇષ્ટ છે. આશા રાખીએ કે સહ ખગોળપ્રેમીઓ એના નિયાવ માટે બનતો પ્રયત્ન કરશે. પોતાના ક્ષેત્રમાં મહત્વની કામગીરી બજાવતું એવું બીજું એક સામયિક તે ધોળકાનું 'સહકારી સેવક.' એનું સંપાદન આપણા એક ખૂબ અનુભવી અને એકનિષ્ઠ લોકસેવક શ્રી ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલ ભારે ધ્યેયનિષ્ઠ અને નીડરતાપૂર્વક કરતા આવ્યા છે. એને ત્રણ વર્ષ થયા છતાં સ્વાવલંબી થવા જોડલા ગ્રાહકો મળ્યા નથી. ગુજરાતનાં વાચનાલયો અને ગ્રામરચનાકાર્યમાં રસ ધરાવનાર સૌને એ અનેક રીતે ઉપયોગી થાય એવું સામયિક છે. એટલે એને જોઈતા ગ્રાહકો મળી રહે તો એના તંત્રીની ચિંતામાં એટલો ઘટાડો થાય.

૭-૨-૫૫

૧૭

સાબાર સ્વીકાર

૧૦. **बापू मैंने क्या देखा क्या समझा :** ले. रामनारायण चौधरी; ११. **बा और बापूकी शीतल छायामें :** ले. मनुबहन गांधी; अनु० रामनारायण चौधरी; १२. **गीता प्रवचनो;** १३. **स्थितप्रज्ञदर्शन;** १४. **धशावाच्यवृत्ति :** त्रिणेना लेखक-विनोबा भावे; प्र. क. नवलखन प्रकाशन मंदिर-अमदावाद. किं. ३-०-०, २-८-०, १-०-०, १-८-० અને ०-१०-०. ૧૫. **Rationalisation of the Indian Cotton Mill Industry :** Pub. by The Mill-Owner Association-Bombay. ૧૬. **સૂતેલો ખંડ જાએ છે :** લે. નવલભાઈ શાહ; પ્ર. ક. મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ-૧ કિં. ૨-૦-૦. ૧૭. **વિજ્ઞાન મંદિર ભા. રજો;** લે. ડૉ. કાન્તિલાલ છમનલાલ પંડ્યા; પ્ર. ક. પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. વડોદરા-કિં. ૩-૦-૦. ૧૮. **The Big Charge :** by Fredrick Lewis Allen, Pub. by The Foreign Service of the United States of America-Poona. Price Rs. 8-5-0. ૧૯. **કવિતા ૧૯૫૪ :**

સુરેશ દલાલ; પ્ર. ક. એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.-મુંબઈ. કિં. ૧-૦-૦. ૨૦. **ઘડતર અને ચણતર :** લે. નાનાભાઈ ભટ્ટ; પ્ર. ક. સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિમિટેડ-સણસોરા કિં. ૩-૪-૦. ૨૧. **માસ્તર મોહન (રહસ્ય કથા) :** લે. ગુણવંતરાય આચાર્ય; ૨૨. **મારી વાર્તાઓ :** લે. ચુનીલાલ મડિયા; ૨૩. **વીજળીનાં અંધારાં :** લે. જિતુભાઈ મહેતા; ૨૪. **શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ :** લે. રોમાં રોલાં-અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ-પ્ર. ક. વોરા એન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિમિટેડ-મુંબઈ ૨. કિં. અનુક્રમે ૨-૦-૦, ૧-૮-૦, ૨-૮-૦ અને ૫-૦-૦. ૨૫. **મહાવીર વાણી :** પં. જ્યેષ્ઠાસ દોશી; પ્ર. ક. મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા-મુંબઈ-૧. કિં. ૧-૮-૦. ૨૬. **Descriptive catalogue of the Secret and Political Department Series 1755-1820 by V. G. Dighe & P. M. Joshi;** Pub. by Government Central Press, Bombay. Price Rs. 5/9. ૨૭. **શ્રીમદ્ ભાગવત ભૂમિકા અથવા ભાગવતલોચન :** લે. સ્વામિ દિગંતરજ; પ્ર. ક. કૈવલ્યધામ-રાજકોટ, કિં. ૨-૮-૦

હાલ્યને હરીફાઈ ભરીએ !

હાલ્યને હરીફાઈ ભરીએ, અરજણિયા ! હાલ્યને હરીફાઈ ભરીએ.

ઈમાં અહૂર કેમ કરીએ ?—અરજણિયા !

ખેતર ખેડિયાં ને સોપાંચે સારિયાં, સોરીકં કેટલી કીધી !

ઈમાં, તારા હમ, ઊંચું નાચું તઈ, હરીફાઈ હાથમાં લીધી !—અરજણિયા !

ઘાંસી-મોસી, ખઉ બીડીવાળા, હઈ-હુતાર હરીફાઈ ભરતા;

હાલતાં-સાલતાં, ખેડતાં-ઊડતાં, સાવીકંની વાતું કરતા.—અરજણિયા !

ગોરે ગોરાણીનો હાડલો વેસ્યો, ને પોર તો વેસી'તી પાગ;

આપણે આપણા સોરણા વેસીએ, આવો નહિ આવે લાગ —અરજણિયા !

પાંસ-પાંસ આનામાં પાંસ લાખ પાડીએ, ઊસેથી તોડીએ આલ;

રેલમછેલ એલા ! રૂપિયાની કરીએ, તુંયે લે તો જા લાભ.—અરજણિયા !

કાનિયો એનો કેડો ન મૂકે, ને નાનિયાને લાગ્યો નેડો;

હરીફાઈ માતા જો મેરું કરે, તો પાર થઈ જાહે બેડો.—અરજણિયા !

આ ભવે નહિ તો ઓલ્યે ભવે આવશે, ઈમાં તે વાત શી પૂસો ?

'ભાણો ભગત' કહે ઓણુ જો ન આવે, તો મૂંડાવો નાણું મૂસો.—અરજણિયા !

'સમયધર્મ' માસિકમાંથી]

—ભાણો ભગત